पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा रचित **दुबिधा** (२०५२) विसङ्गतिवादी उपन्यास हो । नेपाली साहित्यका आख्यान नाटक र निबन्ध आदि विधाहरूमा ध्रुवचन्द्र गौतमको साहित्यिक यात्रा रहेको पाइन्छ । वि.सं. २०२० सालमा **तटस्थ असफलता** कविता र **एक यात्रानुभूति** कथा प्रकाशित गराई नेपाली साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका गौतमका कथा, नाटक, कविता र निबन्ध मध्ये मुख्य लेखनकार्य उपन्यासमा नै प्रबल रहेको पाइन्छ । गौतमको वि.सं. २०२४ सालमा प्रकाशित **अन्त्यपछि** उपन्यास पहिलो उपन्यास हो । यही सालबाट सुरू भएको उनको औपन्यासिक यात्रामा २०७० सालसम्म आइपुग्दा एकल लेखनमा २४ वटा र संयुक्त लेखनमा ४ वटा गरी उनका २८ वटा उपन्यास प्रकाशित भइसकेका छन् । यस बाहेक गौतमका आधादर्जन जति कथा प्रकाशित छन् ।

ध्रुवचन्द्र गौतमका औपन्यासिक कृतिहरूमा **अन्त्यपछि** (२०२४), **बालुवामाथि** (२०२८), **डापी** (२०३३), **कट्टेलसरको चोटपटक** (२०३७), **अलिखित** (२०४०), **निमित्त नायक** (२०४३), **स्वर्गीय हीरादेवीको खोज** (२०४५), **एक शहरमा एक कोठा** (२०४६), **उपसंहार अर्थात चौथो अन्त्य** (२०४८), **दुबिधा** (२०५२), **अग्निदत्त + अग्निदत्त** (२०५३), **फूलको आतङ्क** (२०५५), **बाढी** (२०५६) , **सहस्राब्दीको अन्तिम प्रेमकथा** (२०५६), **मौन** (२०५८), **तथाकथित** (२०५९) , **भीमसेन -४ को खोजी** (२०६०), **घुर्मी** (२०६२), **जेलिएको** (२०६२), **एक असफल आख्यानको आरम्भ** (२०६४), **अप्रिय** (२०६७), **सातौं ऋतु** (२०६८), र **एक पुनर्निर्मित प्रेमाख्यान** (२०६९) तथा सहलेखनमा **आकाश विभाजित छ** (२०३०), **देहमुक्त** (२०४४), **अवतार विघटन** (२०४५), र **ज्यागा** (२०५०) गरी लेखन र सहलेखनका २८ वटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन् । ध्रुवचन्द्र गौतमका यी सबै उपन्यासहरूमा विसङ्गतिबोध, अस्तित्ववादी प्रवृत्ति, आलोचनात्मक यथार्थवादको अवलम्बन, आतङ्क, भय र सन्त्रासको प्रयोग, व्यङ्ग्यात्मकता, यथार्थको नाङ्गो चित्रण, प्रयोगवादी प्रवृत्ति, स्वैर कल्पनाको प्रयोग, श्याम व्यङ्ग्यको प्रयोग, मिथकीय प्रयोग, चेतना प्रवाह शैलीको प्रयोग, आदि प्रवृत्तिहरू

पाइन्छन् । उनका यी उपन्यासहरू मध्ये **दुबिधा** उपन्यास श्याम व्यङ्ग्य र स्वैर कल्पनाको प्रयोग गरिएको उपन्यास हो ।

१.२ समस्याकथन

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमका दुई दर्जन जति उपन्यासहरू मध्ये प्रायः सबै उपन्यासमा पात्रविधान सम्बन्धी अध्ययन भएको पाइन्छ । तर, **दुबिधा** उपन्यासमा अन्य दृष्टिकोणबाट अध्ययन भए तापनि पात्रविधान बारे व्यवस्थित रूपमा अध्ययन भएको पाइदैन । साहित्यिक सिद्धान्तका दृष्टिले **दुबिधा** उपन्यासमा पात्रविधानबारे अध्ययन र विश्लेषण गर्नु नै यस शोधकार्यको मुख्य समस्या रहेको छ । अतः **दुबिधा** उपन्यासमा पात्रविधान सम्बन्धी शोधकार्य निम्नलिखित समस्याकथनमा आधारित रहेर सम्पन्न गरिएको छ :

(क) **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गीकरण के-कसरी गर्न सकिन्छ ?

(ख) औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण के-कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

उपर्युल्लिखित समस्याहरूमा केन्द्रित रही **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूको अध्ययन र वर्गीकरण गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । अतः यस शोधकार्यको उद्देश्यलाई निम्नलिखित बुँदाद्वारा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूको वर्गीकरण गर्नु ,

(ख) औपन्यासिक तत्त्वहरूका आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

ध्रुवचन्द्र गौतम विसङ्गतिवादी, अस्तित्त्ववादी प्रवृत्ति भएका उपन्यासकारका रूपमा परिचित छन् । उनका सबैजसो उपन्यासहरूमा यी प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । गौतमको उपन्यासकारिताका साथै साहित्यिक विषयहरूमा मूल्य निरूपण गर्ने क्रममा **दुबिधा** उपन्यासका बारेमा पनि विभिन्न टीका टिप्पणीहरू एवं चर्चा गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले गौतमको **दुबिधा** उपन्यासबारे हालसम्म गरिएको अध्ययन तथा टीका टिप्पणीहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले **आधुनिक नेपाली समालोचना** (२०५७) पुस्तकमा "ध्रुवचन्द्र गौतमको दुबिधा उपन्यास र श्याम व्यङ्ग्य" शीर्षकमा **दुबिधा** उपन्यासलाई नायकहीन तथा बहुनायकयुक्त उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ । यस उपन्यासमा युगीन सहरिया परिवेशका सङ्गत-असङ्गत घटनावलीको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने बहुपात्रहरूले कथावस्तुलाई गतिशील तुल्याएका छन् भन्दै **दुबिधा** उपन्यास आधुनिक युगको मार्मिक कथा हो, भन्ने विचार उल्लेख गरेका छन् ।

गोविन्दराज भट्टराईले **दुबिधा** (२०६४) उपन्यासको अन्त्यमा "दुबिधाले उत्पन्न गरको अस्तित्त्व चिन्तन, बिसम्बन्ध बोध र एकाकीपन माथि केही सैद्धान्तिक निरुपण" शीर्षकमा **दुबिधा** उपन्यास पढीसक्ता पाठकको मनमा पनि एउटा दुबिधा उत्पन्न हुन्छ- जीवन बाँच्न लायक छ कि छैन ? पात्रहरू पुस्ता पुस्ता भएर प्रस्तुत छन् । पुस्ता तर डरलाग्दो छ । एकको निम्ति अर्को परित्यक्त छ, भन्दै पात्र सम्बन्धी विचार उल्लेख गरेका छन् ।

मोहनराज शर्माले **दुबिधा** (२०६४) दोस्रो संस्करण उपन्यासको भूमिका खण्डमा "दुबिधा भित्रका ध्रुवचन्द्र गौतम" शीर्षकमा प्रस्तुत कृति **दुबिधा** गौतमको अहिलेसम्मको सबैभन्दा कान्छो र नवीनतम उपन्यास हो । यस उपन्यासले नेपाली सृजनालोकमा एउटा अपूर्व आख्यान संरचनालाई अस्तित्त्वमा ल्याउने काम गरेको छ । **दुबिधा** गौतमको उच्च सिर्जना-सामर्थ्य र उच्च सिर्जना सम्पादनको दरो र खरो पहिचान हो, भन्ने विचार उल्लेख गरेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदीले **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति** (२०६४) पुस्तकको “अस्तित्त्ववादी उपन्यास लेखनका क्रममा ध्रुवचन्द्र गौतमको आगमन” शीर्षकमा **दुबिधा** र त्यसपछिका उपन्यासमा अस्तित्त्ववादी चिन्तन गौण र विसङ्गतिवादी चिन्तन प्रबल हुँदै गएकाले गौतमको द्रुत प्रवृत्ति यस लेखनमा सङ्गालिएको छ, भन्दै **दुबिधा** उपन्यासले पनि नेपाली उपन्यासमा गौतमले छोड्दै गएको पदचापलाई नै प्रमुख उपलब्धि मानेको छ, भन्ने विचार उल्लेख गरेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले **रत्न बृहत् समालोचना** (२०६८) प्रथम संस्करण पुस्तकमा “श्याम व्यङ्ग्यका प्रयोक्ता ध्रुवचन्द्र गौतम” शीर्षकमा **दुबिधा** उपन्यासका बारेमा चर्चा गर्दै यथार्थ, कल्पना र व्यङ्ग्यको सुन्दर समीकरण भएको यस उपन्यासको न्वारान द्विविधा को तद्भव र कथ्यरूप दुबिधा बाट गरिएको छ । पात्रका क्रियाकलाप र घटनावलीमा दुबिधै दुबिधा रहेको छ, भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी माथि उल्लेखित विद्वान्हरूले धेरथोर मात्रामा ध्रुवचन्द्र गौतमको **दुबिधा** उपन्यासका बारेमा चर्चा गरे तापनि पात्रविधानका बारेमा गहन अध्ययन र विश्लेषण नगरिएको हुँदा उक्त अभाव पूर्तिका लागि यो शोधकार्य तयार पारिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमको **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रविधानको सन्दर्भमा वस्तुगत विश्लेषण गरी गहन प्रकाश यसै शोधमा पर्न गएकाले यो शोध औचित्यपूर्ण छ । यसका साथै यस शोधकार्य नेपाली साहित्यका जिज्ञासु पाठकवर्ग अन्वेषक ,अनुसन्धाता र शिक्षक एवं विद्यार्थीका लागि उपयोगी हुने छ । त्यसैले गौतमको **दुबिधा** उपन्यासमा पात्रविधान सम्बन्धी शोधकार्य गर्नु अध्ययन एवं अनुसन्धानमूलक दृष्टिले औचित्यपूर्ण छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य ध्रुवचन्द्र गौतमको **दुबिधा** उपन्यासको पात्रविधानका बारेमा अध्ययन, विश्लेषण र वर्गीकरण गर्नुसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस शोधकार्यमा पात्रलाई

केलाउने दृष्टिकोण आख्यानका तत्वका सापेक्षताका आधारमा मात्र विश्लेषणात्मक पद्धतिको प्रयोग गरी पात्रविधानको अध्ययन गरिएको छ ।

१.६ सामग्री सङ्कलन विधि

शोधकार्यलाई तार्किक एवं प्रामाणिक बनाउन विविध सामग्रीहरूको सङ्कलन, अध्ययन र सम्पादन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन गर्ने क्रममा गौतमको **दुबिधा** उपन्यासलाई प्रमुख सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यसका साथै गौतमका औपन्यासिक कृतिहरूमा आधारित भएर गरिएका समालोचना, र पूर्ववर्ती शोधपत्रका साथै पुस्तकालयीय अध्ययनलाई नै सामग्री सङ्कलनको मुख्य आधार बनाइएको छ ।

१.७ सामग्री विश्लेषण विधि

सङ्कलित सामग्रीलाई अध्ययन, विश्लेषण तथा सम्पादन गर्ने क्रममा पात्र विश्लेषणका विभिन्न आधारहरू लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धता का साथै पात्रविधानका अन्य आधारहरूमा यथार्थ र आदर्श पात्र, गोला र च्याप्टा पात्र, सार्वभौम र आञ्चलिक पात्र एवं पारम्परिक र मौलिक पात्र जस्ता विभिन्न आधारहरूको अवलम्वन गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको संरचनालाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद	:	शोध परिचय
दोस्रो परिच्छेद	:	पात्रविधानको सैद्धान्तिक आधार
तेस्रो परिच्छेद	:	दुबिधा उपन्यासमा पात्रविधान
चौथो परिच्छेद	:	औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण
पाचौँ परिच्छेद	:	सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थसूची

दोस्रो परिच्छेद

पात्रविधानको सैद्धान्तिक आधार

२.१ विषय परिचय

साहित्यका चार प्रमुख विधामध्ये उपन्यास आख्यान अन्तर्गत पर्ने वर्तमान समाजको लोकप्रिय र विकसित आधुनिक विधा हो । संस्कृत मूलको **उपन्यास** शब्द पाश्चात्य साहित्यमा प्रचलित **नोभेल** शब्दको पर्यायवाची शब्दका रूपमा नेपाली साहित्यमा प्रचलित हुँदै आएको छ (घर्ती , २०६७ : ६५) । विस्तारित स्वरूपमा उपन्यासलाई मान्छेको प्रेम र प्रकृतिसँगको सङ्घर्ष पनि भनिएको छ । उपन्यासका महत्त्वपूर्ण अङ्गहरू नै उपन्यासका तत्त्वहरू हुन् । आधुनिक उपन्यासका महत्त्वपूर्ण अङ्गहरूमा कथानक, पात्र वा चरित्र, सारवस्तु, दृष्टिबिन्दु, भाषाशैली पर्दछन् । उपन्यासका तिनै विविध तत्त्वहरूमध्ये पात्र वा चरित्रलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा मानिएको छ ।

कथा वा अन्य साहित्यिक विधामा प्रयोग गरिने व्यक्तिलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ (बराल , २०६९ : ६५) । आख्यानमा प्रयोग गरिने पात्रहरू मानवीय तथा मानवेतर दुवै प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासमा घट्ने घटना र कार्यव्यापारको माध्यम नै पात्र हो । उपन्यासको घटनालाई अगाडि बढाउने काम पात्रकै माध्यमबाट हुन्छ । यसैका आधारमा पात्रहरू आ-आफ्नो स्वभाव र चरित्रका हुन्छन् । उपन्यासका पात्रहरू लिङ्गका आधारमा, कार्यका आधारमा, प्रवृत्तिका आधारमा, स्वभावका आधारमा, जीवनचेतनाका आधारमा, आसन्नताका आधारमा, आबद्धताका आधारमा गरी विविध प्रकारका हुन्छन् । पात्रका यिनै विविध प्रकारलाई नै पात्रविधान भनिन्छ । यस परिच्छेद अन्तर्गत पात्र वा चरित्रको सैद्धान्तिक अध्ययनका निम्ति परिचय, पात्रविधान र पात्रविधानका आधारहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ पात्र परिचय

उपन्यासका तत्त्वहरूमध्ये एउटा प्रमुख तत्त्व पात्र हो । **पात्र** संस्कृत स्रोतबाट लिइएको शब्द हो । **पात्र** शब्दले व्यक्तिको आनीबानी, व्यवहार वा चरित्र भन्ने बुझाउँछ । **पात्र**को समानार्थी शब्दका रूपमा **चरित्र** शब्दको प्रयोग गरिन्छ । पात्रलाई कतै चरित्र, कतै क्रियाकलाप र कतै कार्यव्यापार आदिका नामबाट चिनाउने प्रयास गरिएको पाइन्छ । पात्र वा चरित्रलाई परिभाषित गर्ने क्रममा विभिन्न शब्दकोश, पुस्तक-पुस्तिकामा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना धारणा व्यक्त गरेका छन् । तीमध्ये केही परिभाषाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

गुमानसिंह चामलिङ्ले पात्र वा चरित्र त्यो हो, जसले हामीलाई अभिकर्ताहरूमा नैतिक गुणहरू मानिलिन लाउँछ , अनि विचार एउटा विशेष तथ्य प्रमाणित गर्दा वा त्यो हुनसक्छ, एउटा सामान्य सत्यता प्रतिवादित गर्दा तिनीहरूले बोलेका कुरा सबैमा प्रत्यक्ष हुन्छ, भनी परिभाषा दिएका छन् (चामलिङ् , २०४० : १८२) ।

मोहनराज शर्माले पात्रलाई चिनाउने क्रममा कथामा पाइने ती व्यक्तिलाई चरित्र वा पात्र भनिन्छ , जो नैतिकता र अभिवृत्तीय गुणहरूले युक्त हन्छन्, भनी परिभाषित गरेका छन् (शर्मा , २०५५ : ३९४) ।

घनश्याम नेपालले पात्रको परिभाषा दिने क्रममा आख्यानमा जुन तत्त्वका माध्यमद्वारा घटनाहरू हुन्छन् र विकसित बन्दछन्, त्यस तत्त्वलाई पात्र भनिन्छ, भनेका छन् (नेपाल ,सन् २००५ : ५१) । नेपालले पात्रलाई अझ परिभाषित गर्दै भनेका छन्,– मानवेतर तथा निष्प्राण कुनै पदार्थ वा तत्त्व पनि आख्यानको पात्र बन्न सक्दछ, कथाको नायक, खलनायक, सहनायक, नायिका आदि जो सुकै पनि बन्न सक्दछ, दृश्य मात्र होइन, अदृश्य खाली स्पृश्य (हावा), बोध्य (जुगुप्सा) आदि भाव मात्र पनि पात्र बन्न सक्दछन् (नेपाल , सन् २००५ : ५४) । अन्त्यमा उनले भनेका छन् – आख्यानमा पात्र त्यो तत्त्व हो, जसद्वारा कार्यव्यापार अघि बढ्दछ वा गति पाउन सफल हुन्छ, कथामा जबसम्म पात्रको स्थिति रहन्छ, तबसम्म कथा कुरूक्षेत्रको मैदान बन्दछ, (नेपाल , सन् २००५: ५४)।

यसरी घनश्याम नेपालले पात्रलाई कथानकको विकास गर्न सहयोगी तत्त्व , मानवीय वा मानवेतर प्राणी वा भाव आदि र उपन्यासको आख्यानलाई कुरुक्षेत्रको मैदानका रूपमा अर्थ्याउदै पात्रहरूलाई उक्त मैदानका योद्धाका रूपमा व्याख्या गरेका छन् ।

ऋषिराज बरालले कथा वा अन्य साहित्यिक विधामा प्रयोग गरिने व्यक्तिलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ, यसका साथै कथावस्तुसँग सम्बद्ध विविध कथानक तथा तन्तुहरूलाई गतिदिने माध्यम चरित्रहरू हुन् भन्दै साहित्यिक विधामा प्रयोग गरिने व्यक्तिका रूपमा चरित्रलाई चिनाएका छन् (बराल , २०६४ : ३२) ।

राजेन्द्र सुवेदीले पात्रलाई मानव जीवनको व्यापक भाष्य उतार्ने तत्त्वका रूपमा परिभाषित गर्दै पात्र नै उपन्यासको कथानक, उद्देश्य लगायतका तत्त्वहरूसँग गाँसिएका हुने हुँदा कथानकको कार्यव्यापारलाई अगाडि बढाउने मुख्य तत्त्वका रूपमा देखापर्ने र पात्रले नै आख्यानको समग्र पक्षलाई प्रभावकारी बनाउने कार्यमा केन्द्रीय भूमिका खेल्नेकुरा व्यक्त गरेका छन् (सुवेदी , २०६४ : २३/२४) ।

दयाराम श्रेष्ठले पात्रलाई आख्यानमा पात्र वा चरित्रहरू कथावस्तु वा उद्देश्यसँग गाँसिएका पक्षहरू हुन् भनेका छन् (श्रेष्ठ , २०६६ : ४) ।

मोहनहिमांशु थापाले उपन्यासमा पात्र स्वतन्त्र, सक्रीय र जीवन्त हुनु आवश्यक हुन्छ, भनेका छन् (थापा , २०६६ : १२६) ।

दुर्गा बहादुर घर्ती मगरले पात्रको परिभाषा दिने क्रममा उपन्यासमा जुनसुकै भूमिका खेल्ने मान्छे वा मानवीय अभिवृत्ति भएको व्यक्ति नै पात्र हो, भन्दै उपन्यासमा पात्रहरू मानवीय र मानवेतर दुबै किसिमका हुन्छन् र अतिमानवीय वा मानवेतर पात्रहरूले पनि मानवीय चरित्रको उद्घाटन गर्दछन् भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् (घर्ती , २०६७ : ७२) । उनले पात्रलाई परिभाषित गर्ने क्रममा उपन्यासका घटनासँग सम्बद्ध व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ, भनि छोटो परिभाषा दिएका छन् (घर्ती , २०६७ : ८३) ।

कृष्णहरि बरालले पात्रलाई चिनाउने क्रममा कथावस्तुसित सम्बद्ध विविध कथानक तथा तिनीहरूलाई गति दिने माध्यम चरित्र हुन्, भनेका छन् (बराल, २०६९ : ६५) ।

कृष्णप्रसाद घिमिरेले आख्यानको मूल उद्देश्य नै मानवीय संवेगहरूलाई उदात्तीकरण गर्दै जागरूक र अग्रगामी बनाउनेमा केन्द्रीत हुने हुँदा त्यसका लागि कथामा र उपन्यासमा पात्रहरूको उपस्थिति अनिवार्य मानिन्छ, भन्दै पात्र विनाको कथानक असम्भव हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् (घिमिरे , २०६९ : ६४) । यसै क्रममा घिमिरेले कथामा कथाकारले भूत, बोक्सी, देवता, परी आदिलाई पनि पात्रका रूपमा उल्लेख गर्ने हुँदा पात्र उपस्थितिका आधारमा समाज सापेक्ष तथा समाज निरपेक्ष हुन्छन् भने कार्यदक्षताका आधारमा पात्र सार्थक र निरर्थक पनि मानिने कुरा समेत व्यक्त गरेका छन् (घिमिरे , २०६९ : ६४) ।

मोहनराज शर्माले चरित्र वा पात्र एकप्रकारको बौद्धिक, भावुक र हतार बानीहरूको सम्मिश्रण हो, भनेका छन् (शर्मा , २०६९ : ३९४) ।

गोपीन्द्र पौडेलले पात्र वा चरित्रहरू कथानकको स्वरूप र स्थिति अनुरूप विभिन्न विशेषतायुक्त हुने र चरित्रहरूले कथानकको सारवस्तु र बैचारिक पक्षलाई उजागर गर्ने हुँदा उपन्यासमा पात्रको स्थापत्य कलाको नै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको बताउँदै वास्तवमा उपन्यासको जग बसाल्ने वा स्थापना गर्ने कार्य पात्रबाट हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् (पौडेल , २०७० : १०) ।

उपर्युल्लिखित परिभाषाहरूको अध्ययन गरिसकेपछि पात्र भन्नाले कथानकको विकास गर्ने वा कथानकलाई गति दिने महत्त्वपूर्ण तत्त्व, विचारको बाहक, उपन्यास वा कथानकमा घट्ने घटनाबाट प्रभावित हुने मानवीय र मानवेतर तत्त्व, कथानकको उद्देश्य प्राप्तिका लागि अनिवार्य तत्त्व, उपन्यासको कथावस्तुको जगका साथै व्यक्ति र चरित्रको अनुकृतिमूलक प्रतिनिधि र कथामा पाइने व्यक्ति वा चरित्रलाई बुझ्न सकिन्छ । यिनै परिभाषाहरूलाई आधार बनाएर निष्कर्षमा भन्नुपर्दा पात्र भनेको साहित्यकारले साहित्यको उद्देश्य प्राप्तिका लागि कथानकलाई गति दिन प्रयोग गर्ने प्रतिनिधिमूलक व्यक्ति वा चरित्र हो, जसले कथानक वा कृतिमा आएर निश्चित भूमिका पूरा गर्ने गर्दछ ।

२.३ पात्रविधान

उपन्यासमा विभिन्न किसिमका पात्रहरू प्रयोग भएका हुन्छन् । पात्र वा सहभागी बिना उपन्यास रचना हुन सक्दैन । पात्रको प्रस्तुतीकरणमा विभिन्न पद्धतिहरूको प्रयोग

पाइन्छ, तापनि उपन्यासकारले उपन्यासमा विभिन्न उमेर, लिङ्ग, स्वभाव, प्रकृति, जीवनचेतना, आबद्धता र आसन्नताका आधारमा पात्रहरूको प्रयोग गरेको हुन्छ । त्यसलाई नै सम्बन्धित उपन्यासको पात्रविधान भनिन्छ । उपन्यास एक लचिलो विधा हो । उपन्यासमा नयाँ-नयाँ पात्र, दृष्टिबिन्दु, काल्पनिक संसार आदि सबैको प्रयोग गरिन्छ । जसले गर्दा उपन्यासका जीवनको सम्पूर्ण पक्षको चित्रण हुन्छ । जीवनको समग्रताको लागि बहुल पात्र र बहुल बिषयको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसरी आख्यानमा पात्रको रचना, प्रयोग वा व्यवस्थापनलाई नै पात्रविधान भनिन्छ अथवा पात्रहरूलाई देखाउने ढङ्ग नै चरित्र चित्रण हो (शर्मा ,२०५५ : ३९७) ।

उपन्यासमा पात्रहरूलाई उपन्यासकारले विभिन्न तरिकाबाट उपस्थित गराउँछ । उपन्यासमा विभिन्न तरिकाबाट पात्रको उपस्थिति गराउने कार्यलाई नै पात्रविधान भनिन्छ । सामाजिक बाह्य र आन्तरिक जीवनका विभिन्न पक्षको उद्घाटन गर्न पात्रहरूको चयन गरेको हुन्छ । ती पात्रहरू कतै गोला, कतै च्याप्टा स्वभावका, कतै आञ्चलिक त कतै सार्वभौम, कतै आदर्श त कतै यथार्थ, आदि विभिन्न गुणहरूले युक्त भएका हुन्छन् । यस्ता विभिन्न गुणहरूले युक्त पात्रहरू उपन्यासमा कति राख्ने, कुन पात्रलाई कस्तो भूमिका दिने, पात्रलाई कुन जाति वा लिङ्गबाट चिनाउने, महिलापात्र कति, पुरुष पात्र कति राख्ने, पात्रको स्वभाव कस्तो देखाउने, कस्तो पात्रलाई मुख्यपात्र, कस्तोलाई सहायक पात्र र कस्तालाई गौण पात्र बनाउने ? कस्ता-कस्ता पात्रलाई सत् र असत् पात्र बनाउने ? आदि जस्ता विभिन्न पात्र व्यवस्थापनको काम उपन्यासकारले गर्दछ । पात्रलाई सर्वाधिक महत्त्व दिनु उपन्यासको मुख्य बिशेषता र चरित्रचित्रण के -कस्तो छ, भन्ने कुरा चरित्रको विभेदक अभिलक्षणद्वारा स्पष्ट पारिन्छ ।

उपन्यासमा पात्रहरू धनी, गरिब, उच्च, मध्यम, निम्न, बालक, बृद्ध, महिला, पुरूष, सज्जन, दुर्जन जुनसुकै पनि हुन्छन् । यी पात्रहरू उपन्यासको कथानकको परिस्थितिसँग र घटनासँग नजिक हुने हुनाले पात्रहरूलाई कथानकका अनिवार्य सञ्चालक मानिन्छ । उपन्यास मानव जीवनको सम्पूर्णताको चित्रण हो । उपन्यासमा मानव जीवनको चित्रणका लागि पात्रले प्रत्यक्ष रूपमा उपन्यासका माध्यमबाट जीवनको सचित्र उतारेको हुन्छ । पात्रले आफू बाँचेको समाज र देशका कुराहरू उपन्यासका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दछ । पात्रका

विविध कार्यव्यापारलाई छुट्याएर पात्रका चरित्रको वर्णन तथा विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको हुन्छ ,यसलाई नै पात्रविधान भनिन्छ । पात्रहरू उपन्यासमा विभिन्न तरिकाले देखा पर्दछन् । वर्तमान मानव समाज र मानव समाजले बुझ्ने प्रमुख तत्त्वका रूपमा पात्रलाई लिइन्छ । प्रत्येक चरित्र अर्को चरित्र भन्दा कुन अर्थमा फरक छ र उसका चारित्रिक बिशेषता के-कस्ता छन् ? भन्ने कुरा चरित्रको वर्गीकरणद्वारा स्पष्ट पार्न सकिन्छ । उपन्यासको एक नौलो आयाम पात्रविधान हो । पात्रविधानकै आधारमा कुनैपनि उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको विभिन्न स्वभाव, आचरण, प्रवृत्ति, कार्य आदि पक्षहरूको विस्तृत जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । कुन उपन्यासमा कस्तो पात्रको प्रयोग गरिएको छ र त्यस उपन्यासले कस्ता पात्रलाई कस्ता स्थानमा राखेको छ, आदि कुराहरूको जानकारी पनि पात्रविधान बाट नै हुने गर्दछ । पात्र भित्रका राम्रा-नराम्रा, असल-खराब सबै पक्षहरूको चित्रण पात्रविधानमा पाइन्छन् । तसर्थः आख्यानको कथानक पात्रहरूले नै भरिएको हुन्छ ।

उपन्यासमा प्रस्तुत भएका पात्रहरूले पाठकमा प्रभाव पार्छन्, भन्नेकुरा उपन्यास पढीसकेपछि लामो समयसम्म मानसपटलमा चरित्रहरूको छाप परीरहेको बाट स्पष्ट हुन्छ । मानव समाज र सभ्यतालाई बुझ्ने प्रमुख आधार पनि चरित्र नै हो । मानवका साश्वत सत्यलाई उद्घाटित गर्ने पात्रहरू पनि मान्छेका चरित्रमै उद्घाटित भएका हुन्छन् (सुवेदी, २०६४: २५) ।

सामाजिक जीवनका सम्पूर्णताको चित्रण उपन्यासमा हुने गर्दछ । सत् वा असत् अनुकूल वा प्रतिकूल जुनसुकै मानिस पनि समाजमा बस्दछन् तिनै मानिसहरूको जमघटमा समाज बन्दछ । सिङ्गो समाज निर्माणका लागि पात्रहरूका स्वभाव, आचरण, कार्य, भूमिका फरक-फरक हुनुपर्दछ । यी सबै पक्षहरू पात्रविधानबाटै अगाडि बढेका हुन्छन् । उपन्यासको विषयवस्तु गहन तथा प्रभावकारी बनाउनका लागि पात्रले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन्, त्यसैले पात्रविधानबाट पात्रका सम्पूर्ण कार्यव्यापारको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

२.४ पात्रविधानका आधारहरू

उपन्यासमा प्रयोग गरिने मानवीय वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र भनिन्छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरू आ-आफ्नै स्वभाव र प्रवृत्तिका हुन्छन् । उपन्यासमा प्रयोग

गरिने चरित्रहरू जीवनका विभिन्न सन्दर्भबाट टिपिने हुँदा तिनमा पनि विभिन्नताको आरोपण गरिएको पाइन्छ । पात्रको वस्तुनिष्ठ वर्गीकरण पाउन कठीन छ । यति हुँदा हुँदै पनि पात्रको वर्गीकरण विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो तरिकाबाट गरेका छन्, जसलाई निम्न अनुसार स्पष्ट पारिएको छ :

मोहनराज शर्माले पात्रलाई लिङ्ग, कार्य वा भूमिका, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता, आबद्धताका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् (शर्मा , २०४८ : ११५) ।

घनश्याम नेपालले पात्रलाई उपन्यासमा गोला र च्याप्टा, सापेक्ष र निरपेक्ष, गतिहीन र गतिशील, सार्वभौम र आञ्चलिक, परम्परित र मौलिक, प्रकरी र आद्यप्रकार गरी पात्रको विभाजन गरेका छन् (नेपाल, सन् २००५ : ५६) ।

ऋषिराज बरालले पात्रलाई गतिशील र स्थिर पात्र, गोला र च्याप्टा पात्र, प्रतिनिधि र व्यक्तिपरक पात्र, अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी पात्र गरी पात्रको वर्गीकरण गरेका छन् (बराल, २०६४ : ३४) ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले पात्रलाई गतिशील र गतिहीन, यथार्थ र आदर्श, अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी, गोला र च्याप्टा, सार्वभौम र आञ्चलिक, पारम्परिक र मौलिक का साथै अन्य महत्त्वपूर्ण आधारहरू लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धताका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् (बराल र एटम , २०६६ : २८/२९) ।

मोहनहिमांशु थापाले उपन्यासमा भूमिका निर्वाह गरिएको आधारमा प्रमुख पात्र र गौण पात्र भनेर वर्गीकरण गरेका छन् (थापा, २०६६ : १२६) ।

प्रस्तुत गरिएका पात्र वर्गीकरणका आधारहरूलाई हेर्दा मोहनराज शर्माले प्रस्तुत गरेको पात्र विधानको सैद्धान्तिक आधारलाई यहाँ ग्रहण गरिएको छ । उनको यो वर्गीकरण भित्र नेपाली उपन्यासका पात्रहरूलाई बढी समेटिएको प्रतीत हुन्छ । मोहनराज शर्माको आधारमा पात्रको वर्गीकरण निम्नानुसार रहेको छ :

(क) लिङ्गका आधारमा : पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग

(ख) कार्य वा भूमिकाका आधारमा : प्रमुख, सहायक र गौण

(ग) प्रवृत्तिका आधारमा : अनुकूल र प्रतिकूल

(घ) स्वभावका आधारमा : गतिशील र गतिहीन

(ङ) जीवनचेतनाका आधारमा : वर्गगत र व्यक्तिगत

(च) आसन्नताका आधारमा : नेपथ्य र मञ्चीय

(छ) आबद्धताका आधारमा : बद्ध र मुक्त

मोहनराज शर्माको माथिको वर्गीकरणलाई आधार मानी यस शोधपत्रमा पात्रहरूको वर्गीकरण गरिएको छ ।

२.४.१ लिङ्गका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

व्यक्ति वा पात्रको शारीरिक जात छुट्याउने आधार लिङ्ग हो (शर्मा, २०६६ : १६३) । लिङ्ग मानवीय र अमानवीय दुवै हुन्छन् । मानवीय लिङ्गको आधार, व्याकरणका नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया आदिबाट छुट्याउन सकिन्छ । अमानवीय लिङ्ग छुट्याउन धेरैजसो नामबाट सकिन्छ । अमानवीय लिङ्गको प्रयोग क्रियामा हुन्छ । एउटै मात्र क्रियाको प्रयोग अमानवीय लिङ्गमा गरिन्छ । मानवीयता, अमानवीयता प्रजनन प्रक्रियाको अभिलक्षणका आधारमा लिङ्ग विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । साहित्यमा मुख्य रूपले पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यो पात्रविधानको सबैभन्दा सरल तरिका हो । उपन्यासकारले गरेको पात्रको बाह्य वर्णन, तिनको क्रियाकलाप, बोलीचाली , भेषभूषा, व्याकरणको प्रयोग आदिबाट लिङ्गको पहिचान निम्नानुसार गर्न सकिन्छ :

(क) पुलिङ्ग वा पुरूष पात्र

भाले स्वभाव वा व्यवहार देखाउने पात्रलाई पुलिङ्ग वा पुरूषपात्र भनिन्छ । उपन्यासमा यस्ता पात्रहरू गयो, भन्यो, खायो जस्ता क्रियापदको प्रयोगमा आएका हुन्छन् । अर्थात भाले जाति बुझाउने पात्र नै पुरूष पात्र हुन् (शर्मा , २०६६ : १६३) ।

(ख) स्त्रीलिङ्ग वा नारीपात्र

पोथी स्वभाव वा व्यवहार देखाउने पात्रलाई स्त्रीलिङ्ग भनिन्छ । उपन्यासमा यस्ता पात्रहरू गर्छे, भन्छे, खान्छे, जान्छे, आदि क्रियापदका रूपमा प्रयोग भएका हुन्छन् । अर्थात् पोथी जाति नै स्त्री वा नारीपात्र हुन् (नेपाल, सन् २००५ : ६६) ।

२.४.२ कार्य वा भूमिकाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

आख्यानमा सबै पात्रले बराबर कार्य गरेका हुदैनन् । उपन्यासमा पात्रलाई दिइएको कार्यव्यापार वा भूमिकाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण गरिन्छ । यस आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण गरी पात्रहरूलाई विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) प्रमुखपात्र

उपन्यासको कथावस्तुमा सुरूदेखि अन्त्यसम्म मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने पात्र प्रमुख पात्र हो । कथावस्तुमा सबैभन्दा बढी नाम वा सर्वनामका रूपमा त्यस पात्रको प्रयोग गरिएको हुन्छ । जुन पात्र उपन्यासमा सुरूदेखि अन्त्यसम्म रहीरहन्छ, उसकै केन्द्रीयतामा अन्यपात्रहरू घुमेका हुन्छन्, जसले कथावस्तुलाई निश्चित स्थानमा पुऱ्याएर गतिदिने कार्य गर्दछ, त्यो नै प्रमुख पात्र हो । यस्तो पात्रलाई उपन्यासबाट झिकिदिने हो भने उपन्यासको कथावस्तु अगाडी बढ्न सक्दैन । यो पात्र उपन्यासमा नायक वा नायिका बनेको हुन्छ (बराल र एटम, २०६६ : २९) ।

(ख) सहायक पात्र

उपन्यासको कथावस्तुमा प्रमुख पात्रको भूमिका भन्दा थोरै कम भूमिका भएको पात्र सहायक पात्र हो । यस्ता पात्रले प्रमुख पात्रलाई कतिबेला सहयोग पनि गरेका हुन्छन् त कतिपय स्थानमा खलनायकको भूमिका खेलेका हुन्छन् (शर्मा, २०६६ : १६३) ।

(ग) गौण पात्र

उपन्यासको कथावस्तुमा प्रमुख र सहायक पात्रको तुलनामा अति कम कार्यव्यापार वा भूमिका भएको पात्र गौण पात्र हो । यस्ता पात्रहरू उपन्यासमा कतै-कतै मात्र आएका हुन्छन् । यिनीहरूको भूमिका नगण्य हुन्छ । यस्ता पात्रलाई उपन्यासबाट झिकिदिएमा कथावस्तुमा कम असर पर्दछ ।

२.४.३ प्रवृत्तिका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

उपन्यासमा भएका पात्रहरूको चिन्तन र सोंचाई फरक -फरक हुने गर्दछ । कुनै पात्र सकारात्मक भूमिकामा हुन्छन् त कुनैपात्र नकारात्मक भूमिकामा आएका हुन्छन् । त्यस आधारमा पात्रहरूलाई अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको हुन्छ ।

(क) अनुकूल पात्र

अनुकूल पात्रको भूमिका उपन्यासमा सकारात्मक हुन्छ । यस्ता पात्रहरू सकारात्मक चिन्तन लिएर आएका हुन्छन् । उपन्यासमा यी पात्रहरू अनुशासित, असल, मिलनसार, सहयोगी आदि भूमिकामा आउँछन् (नेपाल , सन् २००५ : ६६) ।

(ख) प्रतिकूल पात्र

आख्यानको कथानकमा उपस्थित भएर नकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने पात्र प्रतिकूल पात्र हुन् । यस्ता पात्रहरू असत् तथा पाठकको घृणा पाउने पद्धतिका हुन्छन् । यी पात्रहरू स्वार्थी, असहयोगी, झगडालु स्वभावका पनि हुन्छन् । यिनीहरूको सोंचाई नकारात्मक हुन्छ (नेपाल , सन् २००५ : ६६) ।

२.४.४ स्वभावका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

उपन्यासमा विभिन्न किसिमका पात्रहरू हुन्छन् । ती पात्रहरू मध्ये कुनै समाजमा रहेका विभिन्न समस्याहरू सामाजिक कुरीति, कुप्रथा, अन्धविश्वास आदिको रूपान्तरणका लागि आफ्नो स्वभावमा परिवर्तन गरिरहन्छन् भने कुनै पात्र जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि

स्वभाव परिवर्तन नगर्ने स्थिर स्वभावका हुन्छन् । यस आधारमा पात्रलाई गतिशील र गतिहीन गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको हुन्छ ।

(क) गतिशील पात्र

जुन पात्रहरू सामाजिक रूपान्तरणका लागि समाज अनुकूल आफ्नो स्वभाव परिवर्तन गरिरहन्छन्, त्यस्ता पात्रहरू गतिशील पात्र हुन् । गतिशील पात्रहरू प्राय: मार्क्सवादी मान्यताका हुन्छन् । यी पात्रहरू एउटा मात्र समस्या वा सोंचाइमा रहँदैनन्, समय अनुकूल आफ्नो सिद्धान्त, स्वभाव, विचार र जीवनधारालाई परिवर्तन गरी समय सापेक्ष रहेका हुन्छन् (बराल , २०६९ : ६७) ।

(ख) गतिहीन पात्र

गतिहीन पात्रलाई स्थिर पात्र पनि भनिन्छ । जुन पात्रहरूले समय अनुकूल आफूलाई परिवर्तन गर्दैनन्, त्यस्ता पात्र गतिहीन पात्र हुन् । उसको स्वभाव, विचार, सिद्धान्त कुनैमा विचलन आउँदैन (बराल , २०६९ : ६७) ।

२.४.५ जीवन चेतनाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

उपन्यासमा कुनै पात्रहरूले समाजमा रहेका विभिन्न वर्गमध्ये कुनै एक वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् त कुनै पात्रहरूले आफ्नो मात्र प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् । यस अवस्थामा पात्रहरूलाई व्यक्तिगत र वर्गीय गरी दुई वर्गमा बिभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) वर्गीय पात्र

समाजमा रहेका विभिन्न वर्गमध्ये कुनै एक वर्गको सिङ्गो प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र वर्गीय पात्र हो । समाजमा रहेका उच्च, मध्यम, निम्न, शिक्षित, अशिक्षित, धनी, गरिब आदि वर्गमध्ये कुनै एक पात्रको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र वर्गीय पात्र हो । (घिमिरे ,२०६९ : ५) ।

(ख) व्यक्तिगत पात्र

व्यक्तिगत पात्रले कुनै एक व्यक्ति वा आफ्नो मात्र जीवनको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ यस्तो पात्रको स्वभाव आम मानिसको स्वभाव भन्दा केही भिन्न हुन्छ । मनोबैज्ञानिक उपन्यासका पात्रहरू प्रायः व्यक्तिगत स्वभावका हुन्छन् (घिमिरे , २०६९ : ५) ।

२.४.६ आसन्नताका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

उपन्यासमा पात्रको उपस्थिति कस्तो प्रकारले भएको छ, भन्ने आधारमा पात्रहरूलाई मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) मञ्चीय पात्र

उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित भएर कार्यव्यापार, संवाद वा एकालाप गर्ने पात्रलाई मञ्चीय पात्र भनिन्छ । यस्तो पात्रले प्रत्यक्ष मञ्चमा उपस्थित भएर एकालाप वा आत्मालाप पनि गरेको हुन्छ । यो पात्रले उपन्यासको कार्यव्यापारलाई प्रत्यक्ष रूपमा अगाडि बढाएको हुन्छ (बराल, २०६४ : ३६) ।

(ख) नेपथ्यीय पात्र

उपन्यासमा दर्शकसामु मञ्चीय पात्रको जस्तो भूमिका र क्रियाकलापमा नरहेर त्यही भूमिका निर्वाह गर्ने सहायक पात्र नै नेपथ्यीय पात्र हुन् । यस्ता पात्रहरू प्रत्यक्ष कार्यव्यापारमा संलग्न नभएपनि नेपथ्य रूपमा सहयोग गर्दछन् (पौडेल, २०७० : १४) ।

२.४.७ आबद्धताका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

उपन्यासमा कथानकसँग पात्रको सम्बन्ध कस्तो छ, भन्नु नै आबद्धता हो । यस आधारमा पात्रलाई बद्ध र मुक्त गरी दुई वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

(क) बद्ध पात्र

बद्धपात्र उपन्यासको कथानकसँग बढी नजिक रहेको हुन्छ । बद्ध पात्रको भूमिका उपन्यासमा प्रमुख हुन्छ । यस्तो पात्रलाई कथानकबाट हटाउँदा कथानकको संरचना भत्किन्छ । त्यसैले कृतिको अनिवार्य पात्रका रूपमा बद्ध पात्रलाई लिइन्छ (शर्मा, २०६६ : १६५) ।

(ख) मुक्त पात्र

उपन्यासको कथावस्तुसँग नजिकको सम्बन्ध नरहेको पात्र मुक्त पात्र हुन् । यस्ता पात्रहरू त्यति महत्त्वपूर्ण भूमिकामा प्रयोग भएका हुँदैनन् (शर्मा, २०६६ : १६५) ।

२.५ पात्रविधानका अन्य आधारहरू

उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूलाई उपर्युल्लिखित आधारहरू बाहेक पात्रको अवस्था वा नैतिक चरित्रका आधारमा, पात्रहरूको मनोविज्ञानका आधारमा, व्यापकता वा स्थानीयताका आधारमा र मौलिकताका आधारमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

२.५.१ नैतिक चरित्रका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

उपन्यास वा आख्यानमा उपस्थित भएर पात्रहरूले निर्वाह गर्ने भूमिका वा पात्रको समग्र अवस्थाबाट नै पात्रको नैतिक चरित्रको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । यसै नैतिक चरित्रका आधारमा पात्रहरूलाई यथार्थ र आदर्श पात्र गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (त्रिपाठी, २०६५ : ५५) ।

(क) यथार्थ पात्र

उपन्यासमा समाजको वास्तविक संसारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने खालको पात्र यथार्थ पात्र हो । यसो उपन्यास पढ्दा यस्ता पात्रहरूको जीवन आफैले भोगेको जस्तो वास्तविक जीवनको अनुभूति व्यक्त गरेजस्तो हुन्छ (बराल र एटम, २०६६) ।

(ख) आदर्श पात्र

उपन्यासमा प्रयोग हुने आदर्श पात्रले उच्च आकांक्षा बोकेपनि यस्तो हुनुपर्दछ, भन्ने सन्देश दिन आउने हुनाले यसमा यथार्थको अभाव हुन्छ (......., २८) ।

२.५.२ मनोविज्ञानका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

उपन्यास वा आख्यानमा प्रयोग भएका पात्रहरूले देखाउने स्वभाव वा व्यवहार नै उक्त पात्रको मनोविज्ञान हो । यस्ता पात्रहरू मध्ये कुनै क्षण क्षणमा स्वभाव परिवर्तन गर्ने खालका हुन्छन् त कुनै स्वभाव परिवर्तन नगर्ने खालका हुन्छन् । यस आधारमा पात्रहरूलाई गोला र च्याप्टा गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (त्रिपाठी , २०६५ : ५५/५६) ।

(क) गोला पात्र

उपन्यासमा प्रयोग भएका गोला पात्रलाई गतिशील पात्र भनिन्छ । गोलापात्रहरू समय, परिस्थिति अनुसार परिवर्तनशील हुन्छन् । गोलापात्रमा स्वच्छन्दता र स्वभाविकता बढी हुन्छ । यिनीहरूले जीवनलाई जटील रूपले भोग्ने र क्षण क्षणमा विशेषता परिवर्तन गरी कथानक नै रोमाञ्चपूर्ण बनाउने गर्दछन् (बराल, २०६४ : ३५) ।

(ख) च्याप्टा पात्र

उपन्यासमा प्रयोग भएका च्याप्टा पात्रलाई स्थिर वा गतिहीन पात्र पनि भनिन्छ । च्याप्टा पात्रहरू सधैंभरी एकै किसिमका हुन्छन् । जीवनलाई स्पष्टरूपमा बुझ्ने र बिशेष रूपमा सजिलैसँग भोग्न सक्ने पात्र च्याप्टा पात्र हुन् । त्यस्ता पात्रमा आदर्शको मात्रा बढी हुने हुनाले यिनीहरू आदर्श र स्थिर पनि हुन्छन् (३५) ।

२.५.३ व्यापकता र स्थानीयताका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

व्यापकताले जीवनको समग्रतालाई बुझाउँदछ भने स्थानीय भन्नाले क्षेत्र / इकाइ वा जीवनको कुनै एक अंश विशेषलाई बुझिन्छ । यस अर्थमा पात्रहरूलाई सार्वभौम र आञ्चलिक गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (त्रिपाठी, २०६५ : ५६) ।

(क) सार्वभौम पात्र

जतातत्तै उही रूपले ग्रहण गर्न सकिने पात्र सार्वभौम हुन्छ जसका क्रियाकलाप वातावरणमा आरूढ हुँदैनन् । मानवकै मौलिक सम्पत्तिका रूपमा तिनले मान्यता पाउँछन् भने त्यस्ता पात्र सार्व भौम पात्रहरू हुन् (नेपाल , सन् २००५ : ६३) ।

(ख) आञ्चलिक पात्र

आञ्चलिक पात्र निश्चित परिवेशमा सीमित रहेका हुन्छन् । आञ्चलिक पात्रले निजी संस्कार र आन्तरिक रूप प्रदर्शन गर्दछन् । आञ्चलिक पात्र सदैव आफ्नो एउटा बिशिष्ट सन्दर्भसित जोडिएर बसेका हुन्छन् (....६३) ।

२.५.४ मौलिकताका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

उपन्यास वा आख्यानमा आख्यानकारले चयन गरेका पात्रहरू पूर्व परिचित वा नँया सृजित कुन प्रकारका छन् सोही आधारम पात्रहरूको वर्गीकरण परम्परित र मौलिक गरी दुई भागमाा गर्न सकिन्छ (त्रिपाठी , २०६५ : ५६) ।

(क) परम्परित पात्र

पूर्व परिचित स्वभाव, आचरण र कार्यको अनुसरणमा हिँड्ने पात्र परम्परित वा रूढ पात्र हुन् । यस्ता पात्रहरू सिर्जना भईसकेका वा परम्पराको गोरेटोमा हिँड्ने गर्दछन् र प्रभावकारी पनि हुन्छन् (नेपाल, सन् २००५ : ६४) ।

(ख) मौलिक पात्र

मौलिक पात्र स्रष्टाको सिर्जनामा हुने पात्र हुन् । मौलिक पात्र परम्परित रूपमा परिचित हुँदैनन् । उपन्यासको कथानकमा मात्र घटित भएका पात्रहरू मौलिक पात्र हुन् (६४) ।

२.६ निष्कर्ष

आख्यानमा भएका सहभागीहरूलाई पात्र भनिन्छ । द्वन्द्वमय मानव समाजको प्रतिबिम्ब आख्यान भएकाले आख्यानमा समाजको द्वन्द्वमय चित्रण गरिएको हुन्छ, जसका क्रियात्मक कर्ता पात्र हुन् । तिनै पात्रका आचरण, हाउभाउ, आनीबानी, कार्य आदिलाई चरित्र भनिन्छ । उपन्यासका तत्त्वहरूमध्ये एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व पात्र वा चरित्र हो । पात्र वा चरित्रलाई विभिन्न आधारबाट वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत पात्रविधानका सैद्धान्तिक आधारहरू मध्ये महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, जीवनचेतना, स्वभाव, आसन्नता र आबद्धता आदि विभिन्न आधारहरू लिइएको छ । अन्य दोस्रो आधारका रूपमा गोला र च्याप्टा पात्र, यथार्थ र आदर्श पात्र, सार्वभौम र आञ्चलिक पात्र, परम्परित र मौलिक पात्रको आधारलाई पनि लिन सकिन्छ । तर पनि पहिलो आधारलाई नै उपयोगी मानिएकाले यस शोधपत्रमा पहिलो आधारबाट नै पात्रविधान/पात्रको वर्गीकरण गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

दुबिधा उपन्यासमा पात्रविधान

३.१ विषय परिचय

साहित्यको कुनैपनि आख्यानात्मक विधामा प्रयोग हुने कथावस्तुसँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ, अर्थात् काव्य, नाटक, उपन्यास आदिमा चरित्रको वर्णन गरिएको नायक, नायिका, वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ, (पोखरेल तथा अन्य , २०५० : ८१२) । यसरी हेर्दा उपन्यासकारले औपन्यासिक कृतिको संरचना गरेर निश्चित उद्देश्य पुरा गर्नका लागि गरिने विभिन्न प्रकारका चरित्रहरूको उपयोग र तिनलाई उपन्यासको संसारमा यथास्थानमा निर्माण गरेर निश्चित पद्धतिका साथ परिचय गराएको र प्रतिकात्मक रूपमा निश्चित दृष्टिकोणको दिग्दर्शन गराउने प्रक्रियालाई उपन्यासमा पात्रविधान मान्न सकिन्छ, (नेपाल, सन् २००५ : ५४) । पात्रविधानमा लेखकीय कला र कल्पनाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ (उपाध्याय, २०४४ : १५९) । त्यसैले ध्रुवचन्द्र गौतमको **दुबिधा** उपन्यासमा उपन्यासकार गौतमले व्यवस्थापन गरेको पात्रविधान के-कस्तो रहेको छ ? भनी प्रस्तुत शोधपत्रमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ दुबिधा उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा रचित **दुबिधा** उपन्यास प्रयोगवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले विसङ्गतिवाद, श्याम व्यङ्ग्यका साथै स्वैरकल्पनाको समेत प्रयोग गरेका छन् । यस उपन्यासमा प्रकृतवादी प्रवृत्ति पनि पाइन्छ । यसरी गौतमले श्याम व्यङ्ग्य, स्वैरकल्पना, विसङ्गतिवाद र प्रकृतवाद जस्ता विभिन्न प्रवृत्तिहरूको प्रयोग गरेर रचना गरेको **दुबिधा** उपन्यासमा छोटा छोटा ६६ वटा परिच्छेद रहेका छन् । यसका साथै मुखपृष्ठ, भूमिका खण्ड लगायतका पृष्ठहरू समेत गरी जम्माजम्मी १९१ पृष्ठमा संरचित प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयोग गरिएका पात्रहरूले वर्तमान समय सन्दर्भलाई यथार्थ रूपमा प्रकट गरेका छन् । यस्ता पात्रहरू प्रस्तुत उपन्यासमा के-कसरी प्रयोग भएका छन्, भन्ने कुरा प्रष्ट पार्नका लागि यस उपन्यासका पात्रहरूलाई लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव,

जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धता जस्ता विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत परिच्छेदमा विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.२.१ लिङ्गका आधारमा पात्रविधान

पात्रको प्राकृतिक रूपमा नै भिन्नता छुट्याउने तत्त्व लिङ्ग हो । लिङ्गका आधारमा पात्रहरू स्त्री र पुरुष गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यसै आधारमा **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई पनि स्त्री र पुरुष गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरेर यसप्रकार अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) पुलिङ्ग वा पुरूषपात्र

ध्रुवचन्द्र गौतमको **दुबिधा** उपन्यासमा भालेजाति बुझाउने वा पुरूषपात्र अन्तर्गत अमरराज, अमरराजका साथीहरू-जीवन, शम्भु, बलराम, माधव, भैरव आदि, आत्माराम, शिवराम, अमरराजका भाईहरू, अमरराजको भतिजो कमलराज, अमरराजका छोराहरू, भाइका छोराहरू, होटेलमा काम गर्ने ठिटो शिवे, होटेलमै काम गर्ने अन्य केटाहरू, कमलराजको नयाँ बन्दैगरेको घरको पाले, अमरराज खाल्डोमा खसेको बेला त्यही खाल्डोमा खस्न आइपुग्ने व्यक्ति, अमरराजले स्कुल पढ्दाको परिचित साथी किशोर, अमरराजको अफिसको स्टाफ प्रमोद, अमरराजको ससुरो पद्मनाथ, ६ संख्याको संयोगको कथामा प्रयुक्त पात्र अङ्गुलबाबा, यजमान, अमरराजको ज्वाईं, होटेलको साहु, दिपेन्द्र खनाल, दिपेन्द्रको जेठान, मञ्जुलालाई बाटोमै आइ.लभ. यू. भन्ने ठीटो, डा. ईश्वरीभक्त, मञ्जुलाको लोग्ने आदि रहेका छन् ।

(ख) स्त्रीलिङ्ग वा स्त्रीपात्र

प्रस्तुत उपन्यासमा पोथीजाती बुझाउने वा स्त्रीपात्रहरूमा अमरराजकी स्वास्नी शान्ती, उसकी छोरी मञ्जुला, अन्य छोरीहरू- रीता, प्रतिमा, तिनका साथीहरू-बीना, रोहिणी, कमलराजकी स्वास्नी सङ्गिता, शिवरामकी नवबधु मीना, अमरराज र उसका साथीहरूले बाटोमा निर्वस्त्र अवस्थामा भेटाएकी युवती नर्मदा, अमरराजसँग ट्याक्सिमा यात्रा गर्ने मीना, ६ संख्याको संयोगको कथामा प्रयुक्त यजमानकी श्रीमती (जसलाई देवी

भनेर सम्बोधन गरिएको छ) , कमलराजको घरपालेले अमरराज लगायत उसका साथीहरूका लागि उपस्थित गराएकी केटी, आत्मारामका भाई बुहारीहरू-उर्मिला, भगवती, अमरराजलाई प्रेमपत्र लेख्ने र पछि किशोरसँग विवाह गर्ने केटी तारा, भट्टी पसलकी साहुनी र त्यसकी नवयौवना छोरी, लगायतका मानवीय स्त्रीपात्रहरूका साथै पोथी मजुर भनी अमानवीय स्त्रीपात्रको समेत यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको छ ।

३.२.२ कार्य वा भूमिकाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

कुनैपनि उपन्यासमा विभिन्न किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ र ती सबै पात्रहरूले उपन्यासभित्र रहेर खेल्ने भूमिका पनि फरक-फरक हुने गर्दछ । त्यसैगरी प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा पनि विभिन्न किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ र ती सबै पात्रको कार्य अर्थात् भूमिका पनि समान किसिमको देखिदैन । उपन्यासका पात्रहरूलाई तिनीहरूले उपन्यासभित्र खेलेको भूमिका अर्थात् कार्यका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीन वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूलाई पनि तिनीहरूले उपन्यासभित्र खेलेको भूमिका वा कार्यका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरेर यसप्रकार अध्ययन गरिएको छ :

(क) प्रमुख पात्र

दुबिधा उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तु अमरराजको केन्द्रीयतामा सञ्चालन भएको छ । यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको मनोबिज्ञान र सामाजिक यथार्थको प्रकटीकरण अमरराजकै माध्यमबाट भएको छ । उपन्यासमा अमरराजको भूमिका वा कार्य सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण रहेको छ, किनभने उपन्यासको सुरू पनि अमरराजबाटै भएको छ र अन्त्य पनि । उपन्यासमा अन्य पात्रहरूको भूमिका अमरराजको व्यक्तित्त्वलाई प्रष्ट पार्नका लागि मात्र रहेको देखिन्छ र उपन्यासमा अमरराज बाहेक अन्य कथा वा प्रसङ्ग पनि अमरराजको कथालाई अगाडि बढाउन प्रस्तुत भएका छन् । त्यसैले प्रस्तुत उपन्यासमा अमरराजको भूमिका ज्यादै मूल्यवान देखिन्छ । त्यसकारण अमरराज प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो, तर ऊ यस उपन्यासको अनायकको रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

(ख) सहायक पात्र

दुबिधा उपन्यासको प्रमुख पात्र अमरराजको कथावस्तुलाई अगाडि बढाउन सहयोग गर्ने वा उसको कथानकलाई अगाडि बढाउन थपिने र घट्दै जाने पात्रहरू उपन्यासका सहायक पात्रहरू हुन् । सहायक पात्रहरूको भूमिका उपन्यासमा प्रमुख पात्रको भन्दा कम र गौण पात्रको भन्दा बढी रहेको हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासका सहायक पात्रहरूमा अमरराजका साथीहरू-माधव, जीवन, बलराम, भैरव, शम्भू आदि, अमरराजकी स्वास्नी, आत्माराम, शिवराम, शिवरामकी नव दुलही मीना, अमरराजका छोराछोरीहरू, अमरराजका भाई बुहारीहरू, तिनका छोराछोरीहरू, अमरराजको भतिजो कमलराज, कमलराजकी स्वास्नी सङ्गीता, अमरराजको स्कुल पढ्दाको साथी किशोर, किशोरकी पत्नि तारा, अमरराजको अफिसको स्टाफ प्रमोद, अङ्गुलबाबा, यजमान, यजमानकी धर्मपत्नी, बाटोमा भेटीएकी नर्मदा, अमरराजसँग ट्याक्सिमा यात्रा गर्ने मीना, डा. इश्वरीभक्त, कमलराजको नयाँ बन्दै गरेको घरको पाले, पालेले अमरराज लगायत उसका साथीहरूको लागि भनेर उपस्थित गराएकी केटी, अमरराजकी जेठी छोरी र उसको लोग्ने , दिपेन्द्र खनाल , दिपेन्द्रको जेठान, अमरराजकी छोरी मञ्जुला लगायतका व्यक्तिहरू पर्दछन् । उपर्युल्लिखित पात्रहरू अमरराजको भूत, वर्तमान र भविष्यलाई प्रष्ट पार्नकालागि जोडिएका उपकथाहरूमा प्रयोग भएका छन् । त्यसैले यी पात्रहरूलाई प्रस्तुत उपन्यासका सहायक पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

(ग) गौण पात्र

उपन्यासमा ज्यादै कम भूमिका भएका पात्रलाई गौण पात्र भनिन्छ । प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त गौण पात्रहरूमा अमरराजका घरमा काम गर्ने आइमाई, होटेलमा काम गर्ने कटो शिवे, अमरराज रक्सी खाएर रातिमा हिँड्दा खाल्डोमा खसेको बेला त्यही खाल्डोमा खस्न आइपुग्ने व्यक्ति, मञ्जुलालाई बीच बाटोमै आइ . लभ. यू. भन्ने अपरिचित ठीटो, अमरराजकी आमा, मञ्जुलाको लोग्ने, किशोरका बाबु आमा, शम्भूका बाबु, शम्भुका बाबु काठमाण्डौ आएपछि उनलाई भेट्न गाउँबाट आएका युवा युवती, बृद्ध बृद्धा, र केटाकेटीको जमात आदि पर्दछन् ।

३.२.३ प्रवृत्तिका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

प्रवृत्तिका आधारमा पात्रहरू अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई वर्गका हुन्छन् । सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेका पात्रहरू अनुकूल प्रवृत्तिका हुन्छन् भने नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेका पात्रहरू प्रतिकूल प्रवृत्तिका हुन्छन् । यसै आधारमा **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई अनुकूल र प्रतिकूल गरी वर्गीकरण गरेर छुट्याउन सकिन्छ ।

(क) अनुकूल पात्र

प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासको प्रमुख पात्र अमरराजको प्रवृत्ति कतै अनुकूल त कतै प्रतिकूल चरित्रका रूपमा देखापरेको छ । ऊ साथीहरूको लहलहैमा लागेर रक्सीको लतमा परेपनि उसका अन्य साथीहरूले जस्तै बाहिरी केटीमान्छेसँग शारीरिक सम्बन्धकालागि मरिहत्ते गर्ने काम कहिले पनि गरेन । यस अर्थमा अमरराज अनुकूल पात्रका रूपमा देखापरेको छ । त्यसैगरी अमरराजकी स्वास्नी, उसकी छोरी मञ्जुला पनि अनुकूल चरित्र हुन् । अमरराजको भतिजो कमलराज पनि धन सम्पत्ति प्रशस्त भएर पनि ठूलो बाबु अमरराजको घर परिवारको अवस्था दयनीय भएको देखेर उसको परिवारको पालन पोषण र बहिनीहरूको बिहादान गरिदिने जिम्मेवारी समेत आफ्नो काँधमा लिएको छ । यस अर्थमा कमलराज अनुकूल प्रवृत्ति भएको पात्र हो । त्यसैगरी अमरराजका बाजे, अजरराजकी आमा, डा. ईश्वरीभक्त आदि पात्रहरू यस उपन्यासका अनुकूल पात्रका रूपमा देखिन्छन् ।

(ख) प्रतिकूल पात्र

दुबिधा उपन्यासको प्रमुख पात्र अमरराज प्रतिकूल पात्रका रूपमा पनि देखापरेको छ । आफ्नो परिवार गरिबीका कारण दयनीय अवस्थामा पुग्दापनि उसले रक्सी खान कहिल्यै छोडेन । अझ अमरराजको खराब बानीका कारण उसका परिवार अमरराजलाई थोत्रो घरमा एकलै छोडेर कमलराजको साहारामा उसकै घरमा बस्न जाँदा पनि उसले आफ्नो बानी सुधार गर्ने प्रण गर्न समेत सकेन । यस अर्थमा अमरराज प्रतिकूल पात्रका रूपमा पनि देखा परेको छ । त्यसैगरी अमरराजका साथीहरू माधव, बलराम, जीवन, शम्भु, र भैरव आदी सबै प्रतिकूल पात्रहरू नै हुन् । किनभने उनीहरूमध्ये कसैले पनि कुनै दिन रक्सी नखाने विचारले साथीहरूसँग अनुपस्थित भए भने उसलाई फोन गरेर अथवा भेटेर जसरी भए पनि

आफूहरूसँग सामेल गराएरै छोड्थे । यसका साथै उनीहरू कुनैपनि स्त्रीसँग शारीरिक सम्बन्ध राख्न मरिहत्ते गर्ने र कहिलेकाँही पैसा खर्च गरेरै भएपनि यौन आनन्द लिन पछि नपर्ने जस्ता घृणित कार्य गर्ने हुनाले उनीहरू सबै प्रतिकूल पात्रका रूपमा देखा परेका छन् ।

अमरराजको बाबु शिवराम पनि प्रतिकूल पात्रकै रूपमा देखापरेको छ । ऊ घरमा खर्चपर्चको कुरा गर्‍यो भने आफ्नी मृत श्रीमतीको सम्झना गरेर उदास बनिदिने तर भित्र भित्रै परस्त्रीसँग लागेर बुढेसकालमा बिहे गर्न समेत पछि नपर्ने प्रतिकूल चरित्रका रूपमा उभिएको छ । त्यस्तै पैसाको लागि अमरराजका साथीहरूसँग पालैपालो यौनकार्यमा संलग्न नमर्दा पनि उसको व्यवहारका आधारमा प्रतिकूल पात्र बन्न पुगेकी छ । त्यसैगरी कमलराजकी स्वास्नी सङ्गीता पनि धनको घमण्ड गर्थी र परिवारका अन्य सदस्यहरूलाई हेलाको दृष्टिले हेर्ने गर्दथी, त्यसैले ऊ प्रतिकूल पात्रका रूपमा देखा परेकी छ । दिपेन्द्र खनाल आफ्नै बिहेको दिनमा रक्सी लागेर ढल्न पुगेको छ, त्यसैले प्रतिकूल पात्र हो । दिपेन्द्र खनालको जेठान जुन, बहिनीको बिहेको दिनमा जन्तीसँगै रक्सी खाएर ढल्न पुगेको छ, त्यसैले यो पनि उपन्यासको प्रतिकूल पात्र नै हो । त्यसैगरी ६ संख्याको संयोगको प्रसङ्गवश प्रस्तुत भएको कथाको अङ्गुलबाबा प्रतिकूल चरित्र हो । ऊ बाहिर सधैं तपस्वी बनेर घर-घरमा भिक्षा माग्दै हिँड्ने तर मौका पर्दा परस्त्रीमाथी आँखा लगाउन समेत पछि नपर्ने दुषित चरित्र भएको पात्र थियो । किशोर जुनसुकै केटीलाई पनि मायाजालमा फसाएर मोजमस्ती गर्ने हुनाले प्रतिकूल पात्र बन्न पुगेको छ ।

यसरी हेर्दा उपन्यासको प्रमुख पात्र अमरराज नै कतै अनुकूल त कतै प्रतिकूल चरित्रका रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ भने अमरराजका साथीहरु , शिवराम, नर्मदा, सङ्गीता, दिपेन्द्र खनाल, दिपेन्द्रको जेठान, अङ्गुलबाबा, किशोर आदी पात्रहरु प्रष्ट रूपमा प्रतिकूल प्रवृत्ति भएका पात्रहरू हुन् । उपन्यासमा प्रस्तुत भएका अन्य गौण पात्रहरूको भूमिका त्यति महत्त्वपूर्ण नभएकाले यहाँ तिनीहरूको नाम उल्लेख गरिएको छैन । महत्त्वपूर्ण कुरा त के छ भने, अमरराजको यस्तै द्वैध चरित्रले पनि **दुबिधा** उपन्यासको शीर्षकलाई सार्थक बनाउन मद्दत गरेको छ ।

३.२.४ स्वभावका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

उपन्यासका पात्रहरू कोही परिवर्तित परिस्थिति अनुसार बदलिने स्वभावका हुन्छन् भने कोही परिवर्तित परिस्थिति अनुसार नबदलिने स्वभावका हुन्छन् । यसै आधारमा प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूलाई स्वभाव परिवर्तन गर्ने पात्र गतिशील र स्वभाव परिवर्तन नगर्ने पात्र गतिहीन पात्र गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरी यसप्रकार छुट्याइएको छ :

(क) गतिशील पात्र

प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूमध्ये अमरराजको भतिजो कमलराज गतिशील पात्रका रूपमा देखापरेको छ । किनभने पहिले-पहिले उसको ठूलोबाबु अमरराजलाई पैसाको खाँचो पर्दा घर जग्गा आफ्नो नाममा गराइदिए ऋण उपलब्ध गराउँछु, भन्ने कमलराज पछी गएर अमरराजको परिवारको अवस्था अत्यन्तै कमजोर भएको देखेपछि उसको परिवारको पालनपोषण गर्ने र बहिनीहरूको बिहेबारी गरिदिने जिम्मेवारी समेत आफूले लिन पुगेको छ । यसरी हेर्दा कमलराज समय र परिस्थिति अनुसार आफूलाई बदल्न सक्ने गतिशील पात्रका रूपमा देखापरेको छ । त्यसैगरी अमरराजको बाबु शिवराम पनि गतिशील पात्र नै हो । ऊ पनि परिवारको अगाडी पत्नीको वियोगले उदास देखिने तर बाहिर परस्त्रीसँग लागेर बुढेसकालमा विवाह गर्न समेत पछि नपर्ने शिवरामको चरित्र पनि गतिशील नै रहेको छ । त्यस्तै अमरराजकी स्वास्नी पनि पहिले घरमा श्रीमान् र घरपरिवारको ख्याल गर्ने, कमलराज र उसकी स्वास्नीको व्यवहारप्रति ईर्ष्या गर्ने आदर्श पत्नीका रूपमा देखिए तापनि पछि जब घरको अवस्था नाजुक हुँदै गएपछि श्रीमानलाई थोत्रो घरमा एक्लै छोडेर आफू र छोराछोरी सहित कमलराजको घरमा ऊ सँगै बस्न गएकी छे । यसरी हेर्दा उसको चरित्र पनि गतिशील स्वभावको नै रहेको छ ।

(ख) गतिहीन पात्र

अमरराज यस उपन्यासको प्रमुख एवं गतिहीन पात्र हो । किनभने अमरराजले आफ्नो परिवारको अवस्था अत्यन्तै कमजोर हुँदै जाँदा र घरमा कमलराजको रोब रवाफले आफू र आफ्नो परिवार हेपिनु परेको कुरा थाहा हुँदा हुँदै पनि उसले आफूलाई रक्सी खाने बानीबाट कहिल्यै टाढा राख्न सकेन र उसको भूमिका उपन्यासको प्रारम्भमा पनि

रक्स्याहाका रूपमा देखापरेको छ र अन्त्यसम्म पनि । आफ्नो यस्तो लतका कारण परिवारको अवस्था निकै कारूणिक बन्न पुगेको कुरा थाहा हुँदा हुँदै पनि उसले आफ्नो बानी सुधार्ने कुरा कहिल्यै पनि सोचेन । त्यसैले अमरराज यस उपन्यासको गतिहीन पात्र हो । यसका साथै अमरराजका साथीहरू पनि गतिहीन पात्रकै रूपमा देखापरेका छन् । त्यसैगरी मञ्जुला, उसका दिदीहरू र साथीहरू बीना र रोहिणीले समेत परिवर्तन हुन आग्रह गर्दा पनि उसले आफ्नो बानी व्यवहार कहिले परिवर्तन गरेकी छैन, त्यसैले ऊ पनि उपन्यासकी गतिहीन पात्रका रूपमा देखा परेकी छ । यसका अलावा उपन्यासका अन्य थूप्रै पात्रहरू रहेका छन् । तरपनि उनीहरूको भूमिका खासै उल्लेखनीय नरेहेको हुँदा यहाँ अन्य पात्रहरूको नाम उल्लेख गरिएको छैन ।

३.२.५ जीवनचेतनाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

उपन्यासका पात्रहरूलाई जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय र व्यक्तिगत गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । समाजमा विभिन्न वर्गका मानिस हुन्छन् । सामाजिक वर्गको भूमिका निर्वाह गरी त्यही वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र वर्गीय पात्र हुन् भने निजी स्वभाव र वैयक्तिकताको मात्र प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र व्यक्तिगत पात्र हुन् । प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूलाई यसै आधारमा यसरी वर्गीकरण गरिएको छ :

(क) वर्गीय पात्र

प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको वर्णनका आधारमा हेर्दा अमरराजका बाजे आत्माराम हुनेखाने अथवा उच्च वर्गका पात्र हुन् । आत्मारामले जोडेको श्री सम्पत्ति छोरा शिवराम, नाती अमरराज सम्म आइपुग्दा सकिएको र घर व्यवहार चलाउन धौ धौ हुन थालेको भन्ने प्रसङ्गले आत्माराम धनी वर्गका व्यक्ति थिए भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । त्यसैले आत्मारामलाई समाजका उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यस्तै अमरराजको भतिजो कमलराजले पनि आफ्ना बाबुहरूको स्थिति कमजोर हुँदा हुँदै पनि र थोरै पढेर छोटो समयमा नै अकूत सम्पत्ति जोड्न सफल भएको प्रसङ्गले र उसको जीवन जीउने शैली उच्च वर्गका मानिसहरूसँग मिल्ने हुँदा ऊ पनि धनी अथवा उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखा परेको छ । अमरराज र उसका साथीहरू समाजका जँड्याहा र

समाजमा दुषित वातावरण सृजना गर्ने एउटा खराब वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैगरी अमरराजकी छोरी मञ्जुला समाजमा स्त्री जाती भएर हुनुपर्ने लक्षण वा स्वभाव उसमा पर्याप्त मात्रामा भएकोले हाम्रो समाजका सज्जन स्त्रीवर्ग वा स्त्रीजातीको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय पात्र हो ।

(ख) व्यक्तिगत पात्र

यस उपन्यासमा अमरराजको बाबुको भूमिकामा देखापरेको पात्र शिवराम व्यक्तिगत चरित्रको पात्र हो । उसले आफ्नो परिवारमा आफू काम नलाग्ने वस्तु जस्तो मिल्क्याउन लायक थोत्रो सामानको दर्जामा पुगेको महशुस गरेपछि उसले आफ्नो व्यक्तिगत जीवन जीउनको लागि बुढेशकालमा विवाह गरेर बसेको छ । त्यसैगरी उपन्यासकी अर्की पात्र नर्मदा पैसाको अभावमा जीवन जीउन कठीन भएपछि अमरराजका साथीहरूसँग दिनहुँ पैसामा बेचिएकी छ । हाम्रो समाजले यस्ता पात्रहरूलाई सही रूपमा नमान्ने हुँदा ऊ नितान्त व्यक्तिगत चरित्र भएकी पात्र हो । अमरराजले स्कुल पढ्दाको साथी किशोर जुनसुकै केटीलाई पनि छिट्टै प्रेममा फसाएर विवाह गर्न समेत पछि नपर्ने खुबी भएको व्यक्तिगत चरित्र हो । अमरराजकी स्वास्नी लोग्नेले आफ्नो र घरपरिवारको आवश्यकता पूरा गर्न नसकेपछि र कमलराजबाट ती आवश्यकता पुरा हुने भएपछि आफ्नो लोग्ने अमरराजलाई थोत्रो घरमा एक्लै छोडेर आफू र छोराछोरी कमलराजकै पछि लागेका छन् । त्यसैले अमरराजकी स्वास्नीको प्रवृत्ति हाम्रो परम्परित समाजका नारीहरू जुन सुख र दुःखमा आफ्नो लोग्नेलाई साथ दिन्छन्, ती आम नारीको भन्दा फरक किसिमको भएकोले उसलाई व्यक्तिगत चरित्र भएकी पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

यसप्रकार माथि उल्लेख गरिएका पात्रहरू बाहेक यस उपन्यासमा अन्य थूप्रै पात्रहरू रहेका छन्, तर ती पात्रहरूको भूमिका उपन्यासमा अत्यन्तै कम रहेको हुँदा तिनीहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।

३.२.६ आसन्नताका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

उपन्यासका पात्रहरूको प्रस्तुतीकरण दुई किसिमबाट गरिएको हुन्छ, नेपथ्यीय र मञ्चीय । उपन्यासमा पात्रको उपस्थिति नभई वर्णन मात्र हुने र प्रत्यक्ष कार्य नगर्ने पात्र

नेपथ्यीय पात्र र पात्रको उपस्थिति देखाई प्रत्यक्ष कार्य गर्ने पात्र मञ्चीय पात्र हुन् । यस आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूलाई मञ्चीय र नेपथ्यीय गरी दुई भागमा विभाजन गरेर यसप्रकार अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) मञ्चीय पात्र

प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासका मञ्चीय पात्रहरूमा अमरराज, शिवराम, उनकी नवबधु मीना, आत्माराम, अमरराजका साथीहरू-माधव, जीवन, शम्भू, भैरव, बलराम आदि, अमरराजकी स्वास्नी शान्ति, अमरराजका छोराछोरीहरू, छोरीका साथीहरू - बीना, रोहिणी आदि, अमरराजको भतिजो कमलराज र उसकी स्वास्नी सङ्गीता, नर्मदा, डा. ईश्वरीभक्त, होटेलको केटो शिवे, अमरमराजका छोरी ज्वाईं, अमरराजको अफिसको स्टाफ प्रमोद, अमरराज लगायत उसका साथीहरूलाई आफ्नो बिहेमा जन्ती लैजाने दिपेन्द्र खनाल, दिपेन्द्रको हुनेवाला जेठान, कमलराजको नयाँ बन्दै गरेको घरको पाले, पालेले अमरराज र उसका साथीहरूको लागि भनेर उपस्थित गराएकी केटी आदि पर्दछन् । उपर्युल्लिखित पात्रहरू मञ्चमा उपस्थित भएरै कार्यव्यापार सञ्चलान गर्ने भएकोले यिनीहरू उपन्यासका मञ्चीय पात्रहरू हुन् ।

(ख) नेपथ्यीय पात्र

यस उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये नेपथ्यीय पात्रहरूमा अमरराजको घरमा काम गर्ने आइमाई, अमरराजकी हजुरआमा, अमरराजकी आमा, भट्टीपसलकी साहुनी, भट्टी पसलकी राम्री युवती, नर्मदाको प्रेमी वा लोग्ने, किशोर, मीना, तारा, ६ सङ्ख्याको संयोग सम्बन्धी कथाको पात्र अङ्गुलबाबा, अङ्गुलबाबाको यजमान, यजमानकी धर्मपत्नि, अमानवीय पात्र पोथी मजुरहरू, अमरराजकी स्वास्नीको बाबु पद्मनाथ, मन्त्री, दिपेन्द्र खनालकी बन्दै गरेकी दुलही, उसका बाबुआमा, अमरराजका साथीहरूको परिवारका अन्य सदस्यहरू, आदि रहेका छन् । माथि उल्लेख गरिएका पात्रहरूमध्ये कतिपय अमरराजको बितेको समयलाई प्रष्ट पार्नका लागि जोडिएका उपकथामा वर्णित पात्रहरू हुन् भने कतिपय वर्तमानमा प्रसङ्गवश व्याख्या गरिएका पात्रहरू रहेका छन् । त्यसैले यी पात्रहरू उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित नभएको हुँदा नेपथ्यीय पात्रहरू हुन् ।

३.२.७ आबद्धताका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

आबद्धताका आधारमा उपन्यासका पात्रहरूलाई बद्ध र मुक्त गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । बद्ध पात्रलाई झिक्दा कृतिको संरचना नै भत्किन्छ तर मुक्त पात्रलाई झिक्दा भने उपन्यासको संरचनामा खासै भिन्नता आउँदैन । यसै आधारमा यस **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूलाई बद्ध र मुक्त पात्रका रूपमा वर्गीकरण गरी यसप्रकार अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) बद्ध पात्र

आबद्धताका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूलाई विश्लेषण गर्दा बद्धपात्रहरूमा अमरराज, आत्माराम, शिवराम, उनकी नयाँ दुलही मीना, अमरराजकी स्वास्नी, छोरी मञ्जुला, अमरराजको भतिजो कमलराज र उसकी स्वास्नी सङ्गीता, अमरराजका साथीहरू माधव, भैरव, जीवन, शम्भू, बलराम आदि, अमरराजका भाई बुहारीहरू, तिनका छोराछोरीहरू, बाटोमा निर्वस्त्र अवस्थामा भेटीएकी युवती नर्मदा, अमरराजको छोरो, अमरराजले स्कुल पढ्दाको साथी किशोर, किशोरले विवाह गरेकी केटी तारा, अमरराजसँग ट्याक्सिमा यात्रा गर्ने मीना, कमलराजको नयाँ बन्दै गरेको घरको पाले, पालेले अमरराज लगायत उसका साथीहरूको लागि भनेर उपस्थित गराएकी करिब १३/१४ वर्षकी केटी, डा. ईश्वरी भक्त, होटेलमा काम गर्ने ठीटो शिवे, अमरराज रक्सी खाएर रातिमा हिँड्दा खाल्डोमा खसेको बेला त्यही खाल्डोमा खस्न आइपुग्ने व्यक्ति, अमरराजका अफिसको स्टाफ प्रमोद आदि पर्दछन् । प्रस्तुत पात्रहरूलाई उपन्यासबाट हटाएमा उपन्यासको संरचना नै भत्किन पुग्दछ । त्यसैले यी पात्रहरू प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासका बद्ध पात्रहरू हुन् ।

(ख) मुक्त पात्र

यस उपन्यासका मुक्त पात्रहरूमा- अमरराजको घरमा काम गर्ने आइमाई, अमरराजकी हजुरआमा, अमरराजकी आमा, होटेलमा काम गर्ने अन्य ठिटाहरू, अमरराजका दौंतरीहरूका परिवारका सदस्यहरू, किशोरका बाबुआमा, दिपेन्द्र खनालकी बन्दै गरेकी श्रीमतीका बाबुआमा, अमरराजको साथी शम्भूका बाबु र उनलाई गाउँबाट भेट्न आएका केटाकेटी, बुढाबुढी र युवा युवतीको जमात, मञ्जुलालाई बीचबाटोमै आइ. लभ. यु. भन्ने

ठीटो, मञ्जुलाको लोग्ने आदि पर्दछन् । यहाँ उल्लेख गरिएका पात्रहरूलाई उपन्यासबाट निकालिदिंदा पनि उपन्यासको संरचनामा कुनै फरक पर्दैन । त्यसैले यिनीहरू उपन्यासमा प्रयुक्त मुक्त पात्रहरू हुन् ।

माथि उल्लेखित पात्रहरू बाहेक उपन्यासमा अन्य केही पात्रहरू पनि रहेका छन् । तर, तिनीहरूको भूमिका उपन्यासमा खासै महत्त्वपूर्ण नरहेकोले यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।

३.३ अन्य आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा रचित **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई माथि उल्लेखित आधारहरूका अतिरिक्त अवस्था वा नैतिक चरित्रका आधारमा, मनोविज्ञानका आधारमा, व्यापकता र स्थानीयताका आधारम र मौलिकताका आधारमा गरी अन्य चार आधारहरूमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । उल्लेखित विभिन्न आधारहरूमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूको यस प्रकार अध्ययन गरिएको छ ।

३.३.१ नैतिक चरित्रका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्र

दुबिधा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई नैतिक चरित्रका आधारमा यथार्थ र आदर्श गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरी यस प्रकार अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(क) यथार्थ र आदर्श पात्र

प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त सम्पूर्ण पात्रहरूले समाजको वास्तविक संसारलाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यस उपन्यासका १/२ पात्रहरू कतै कतै आदर्श व्यक्तिका रूपमा देखापरे तापनि अन्त्यमा ती पात्रहरू वर्तमान समाजको यथार्थ धरातलमा नै उभिन पुगेका देखिन्छन् । यस्ता पात्रहरूमा उपन्यासको प्रमुख पात्र स्वयम् अमरराज उपन्यासको प्रारम्भतिर घर व्यवहार चलाउने जिम्मेवारी जेठा-बाठो छोराले लिनु उसको कर्तव्य हो, भन्ने तरिकाले उपन्यासमा देखापरेतापनि यथार्थमा उसले पहिलो प्राथमिकता घर परिवारलाई भन्दा रक्सीलाई दिने गर्दछ । त्यसैगरी अमरराजका साथीहरू परस्त्रीगमनमा रूचि लिने भएपनि अमरराजले यस कुरालाई कहिल्यै स्वीकार गरेन, यस अर्थमा ऊ आदर्श पात्रका

रूपमा देखापरेको छ । यसो भएतापनि अमरराज वर्तमान समाजमा रहेको अपवाद पुरुषको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र भएकाले ऊ यथार्थको प्रकट गर्ने पात्रका रूपमा नै देखापरेको छ ।

त्यसैगरी अमरराजको भतिजो कमलराज पनि कतै यथार्थ त कतै आदर्श पात्रको रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । सुरू-सुरूमा ठूलोबाबु अमरराजले ऋण माग्दा पनि घरजग्गा आफ्नो नाममा गराइमाग्ने कमलराज समाजको यथार्थलाई प्रकट गर्ने पात्र हो भने, उपन्यासको अन्त्यतिर ठूलोबाबु अमरराजको परिवारको अवस्था दयनीय बन्न पुगेका कारण उसका परिवारको पालन पोषण, छोरीहरूको विहादान गर्ने कार्यको जिम्मेवारी आफूले लिएको देखाई आदर्श पात्र बन्न खोजेको छ । तर यथार्थमा उसले अमरराजको परिवारप्रति लिएको जिम्मेवारी र देखाएको सहानुभूति कुनै न कुनै रूपमा स्वार्थमा मुछिएको छ, भन्ने कुराको सुक्ष्म जानकारी उसले अमरराजलाई काम नलाग्ने वस्तुको रूपमा सम्झी आफूसँगै लैजान आवश्यक नठानी थोत्रो घरमै बसिदिए हुन्थ्यो, भन्ने इच्छा व्यक्त गरेको कुराको सङ्केत अमरराजको छोराका माध्यमबाट थाहा पाउन सकिन्छ । यस अर्थमा पुनः कमलराज वर्तमान समाजको स्वार्थी प्रवृत्तिलाई जस्ताको तस्तै प्रकट गर्ने यथार्थ प्रवृत्तिको पात्रका रूपमा देखापरेको छ ।

त्यसैगरी उपन्यासकी अर्की पात्र अमरराजकी छोरी मञ्जुला यथार्थमा ऊ आफूभन्दा ठूलाको आदर गर्नुपर्छ, बुढा बुढी असहाय प्रति सम्मान र सहयोग गर्नुपर्छ, सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने चाहना र स्वभाव भएकी एक आदर्श स्त्री पात्र हो तर, वर्तमान समाजले अथवा उसको परिवारका अन्य सदस्यले उसलाई आफूले चाहेजस्तो गरी चल्न दिदैनन्, ऊ त्यस परिवारको कठपुतली जस्तै भएकी छ । अरुले जसो गर भन्छन् त्यसै गर्न ऊ बाध्य भएकी छ । उसले परिवारको त्यस्तो व्यवहारप्रति विरोध गर्न चाहेर पनि सकिरहेकी छैन र उनीहरूकै इशारामा चल्न बाध्य एउटा समाजकी निरीह नारी पात्रका रूपमा देखा परेकी छ ।

अमरराजकी स्वास्नी अमरराजको सुख-दुखमा साथ दिनुपर्ने मान्छे, जब अमरराजले आफू र आफ्नो परिवारका आवश्यकताहरू पुरा गर्न सक्दैन, ती आवश्यकताहरू भतिजो कमलराजले पुरा गरिदिने भएपछि पहिला कमलराज र उसकी स्वास्नीको व्यवहारप्रति ईर्ष्या गर्ने मान्छे पछि लोग्नेलाई समेत एक्लै थोत्रो घरमा छोडेर कमलराजकै पछि दौडेको

देखिन्छ । यस आधारमा अमरराजकी स्वास्नीलाई पनि वर्तमान समाजका आम स्त्रीहरू जुन लोग्नेलाई भन्दा पैसालाई माया गर्छन र त्यही पैसाको पछि दौडेर आफ्नो लोग्नेलाई समेत त्याग्न पछि पर्दैनन् । त्यस्ता समाजका आम स्त्रीजातिको प्रतिनिधित्व गरेकीले उसलाई पनि यथार्थ पात्रका रूपमा नै लिन सकिन्छ । यसका अलावा प्रस्तुत उपन्यासमा जतिपनि पात्रहरू रहेका छन्, ती सबै वर्तमान समाजको यथार्थलाई प्रकटीकरण गर्ने सन्दर्भमा उपस्थित भएका देखिन्छन । त्यसैले यस उपन्यासलाई यथार्थ पात्रहरूले धनी र आदर्श पात्रहरूको शून्यता रहेको उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.३.२ मनोविज्ञानका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्र

मनोविज्ञानका आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूलाई गोला र च्याप्टा पात्र गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरी यस प्रकार अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(क) गोला र च्याप्टा पात्र

कुनै पनि आख्यान वा कथानकमा प्रस्तुत भएर समय र परिस्थिति अनुसार आफूलाई परिवर्तन गर्न सक्ने पात्रहरू गोला पात्र हुन् भने जस्तोसुकै परिस्थिति आइपरेपनि आद्योपान्त आफ्नो स्वभाव, विचार आदि परिवर्तन गर्न नसक्ने पात्रहरू च्याप्टा पात्रहरू हुन् । अर्थात् गोला पात्रहरूले क्षण-क्षणमा विशेषता परिवर्तन गरी कथानक नै रोमाञ्चपूर्ण बनाउने गर्दछन् भने जीवनलाई एउटै किसिमले भोग्ने र सजिलैसँग बुझ्न सकिने पात्रहरू वा च्याप्टा पात्रहरू आदर्श हुन्छन् । यिनै विभिन्न प्रवृत्तिहरूका आधारमा प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूलाई अध्ययन गर्दा उपन्यासमा प्रयुक्त गोला पात्रहरूमा अमरराजको भतिजो कमलराज र अमरराजको बाबु शिवरामलाई लिन सकिन्छ ।

कमलराज प्रस्तुत उपन्यासमा कतै पैसाको मामलामा निकै कडा स्वभावको बनेर ठूलोबाबु अमरराजले ऋण माग्दा पनि पहिले घर सम्पत्ति आफ्नो नाउँमा बनाइदिएमा मात्र ऋण दिन्छु भन्ने त कतै फेरी अमरराजको परिवार प्रति दयालु बन्दै उसका परिवारको पालनपोषण लगायत बस्ने घर समेत उपलब्ध गराउने गर्दछ । त्यसैगरी कतै आफ्नो घरको परिवारलाई लुकाएर मिठा-मिठा परिकार आफ्ना लोग्ने स्वास्नीले मात्र खाने कमलराज र उसकी स्वास्नी कतै भोज भतेर लगाएर दश दुनियाँलाई इच्छा बमोजिम मनग्ये रूपमा

खुवाउने प्रवृत्तिका पनि देखिन्छन् भने कतै अमरराजको परिवारप्रति दयालु बन्ने कमलराज आफ्नै ठूलोबाबु अमरराजप्रति कठोर र निर्दयी बनेर ऊ एक्लै थोत्रो घरमा बसिदिए हुन्थ्यो, भन्ने सोंचाइ राख्दछ । यी र यस्तै विभिन्न व्यवहारहरूले कमलराजको स्वभाव क्षण-क्षणमा परिवर्तन हुन पुगेको देखिन्छ । जसले गर्दा उसको स्वभाव बुझ्न कठीन भएकोले प्रस्तुत उपन्यासको पात्र कमलराज गोलो चरित्र हो ।

त्यसैगरी अमरराजको बाबु शिवराज दिनकै लुकेर रक्सी सेवन गर्ने तर, श्रीमतीको नजरमा कहिल्यै पनि रक्सी नछोएको जस्तो बनेर देखापर्न सफल, कहिले आफ्नी श्रीमतिको मृत्य पश्चात् घरमा खर्च पर्चको कुरा चलेमा पत्नीको विरहमा वा सम्झनामा उदास बन्ने त कतै बुढेसकालमा नवयौवना मीनासँग लभ गरेर विवाह समेत गर्ने र परिवारसँग टाढीएर छुट्टै डेरा गरेर बस्ने गरेको छ । त्यसैगरी जवानीमा आफू जागिरे हुँदा अफिसका कर्मचारी ठिटीहरूलाई जिस्क्याउन पछि नपर्ने शिवराज आफूले बुढेशकालमा नवयौवना मीनासँग विवाह गरेपछि मीनालाई पनि अफिसमा त्यसैगरी जिस्क्याउँदा हुन्, भन्ने शंकाले पिरोलिन्छ र जागिर छोड्न भन्ने कुरा समेत सोंच्न पुग्छ तर मीनाको कमाइले नै घरमा खर्च टरेको सम्झिदा उसले त्यो कुरा मनमनै गुम्स्याएर राखेको छ । शिवरामको यसप्रकारको व्यवहारले उसको स्वभावलाई पनि प्रष्ट रूपमा बुझ्न कठीन हुने हुँदा ऊ पनि प्रस्तुत उपन्यासको गोलो पात्रका रूपमा देखापरेको छ ।

उपर्युल्लिखित दुई पात्रहरू बाहेक उपन्यासमा संलग्न अन्य जतिपनि पात्रहरू प्रस्तुत भएका छन् - अमरराजका साथीहरू, उसका भाई-बुहारीहरू, अमरराजकी स्वास्नी-छोराछोरीहरू, अमरराजका बाजे, नर्मदा, डा. ईश्वरीभक्त लगायतका अन्य थुप्रै पात्रहरू र स्वयम् अमरराजको चरित्र पनि उपन्यासमा सजिलै बुझ्न सकिने हुँदा यी पात्रहरू उपन्यासमा प्रस्तुत भएका च्याप्टा पात्रहरू हुन् ।

३.३.३ व्यापकता र स्थानीयताका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्र

यस आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूलाई सार्वभौम र आञ्चलिक गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरी यस प्रकार अध्ययन गरिएको छ ।

(क) **सार्वभौम र आञ्चलिक पात्र**

सार्वभौम पात्रहरू सबैतिर एकैनास हुन्छन् र त्यस्ता पात्रहरूलाई जताततै उही रूपले ग्रहण गर्न सकिन्छ भने आञ्चलिक पात्र निश्चित सीमाभित्र रहेर विशिष्ट पहिचान लिएर बसेका हुन्छन्, भन्ने अर्थमा सार्वभौम र आञ्चलिक पात्रको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसै आधारमा प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा रहेका पात्रहरूको अध्ययन यसप्रकार गरिएको छ :

दुबिधा उपन्यासमा प्रमुख मानिएको पात्र अमरराज सार्वभौम पात्र हो । किनभने ऊ उपन्यासको सुरूदेखि अन्त्यसम्म एक रक्स्याहा व्यक्तिको रूपमा परिचित छ । चप्पल किन्नेदेखि लिएर चामल किन्नका लागि भनेर श्रीमतीसँगबाट लिएर हिंडेको पैसा ऊ साथीभाईसँग रक्सी खाएर स्वाहा पार्छ । परिवारमा बिहान बेलुकीको छाक टार्न धौ धौ पर्दा पनि उसले रक्सीमा पैसा खर्च गर्न छोडेको छैन र अन्त्यमा परिवारले आफूलाई एक्लै छोडेर हिँड्दापनि ऊ रक्सीकै सहारामा बाँचिरहेको छ । त्यसैले अमरराज उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एकै प्रकारले प्रस्तुत भएकोले उसलाई सार्वभौम पात्रका रूपमा चिन्न सकिन्छ । अमररराजका साथीहरू पनि सोही किसिमका पात्र भएकाले सार्वभौम पात्र नै हुन् तर, कमलराज र अमरराजको बाबु शिवराम भने आञ्चलिक पात्रहरू हुन् । किनभने कमलराज प्रस्तुत उपन्यासमा भिन्न विचार, जीवन जीउने शैली फरक र परिवर्तित परिस्थिति अनुसार आफूलाई पनि परिवर्तन गरेर जुनसुकै स्थानमा पनि आफ्नो नाम अगाडि देखाउन चाहने वा सबैको वाह ! वाह ! भएर बाँच्न चाहने पात्र हो, त्यसैले कमलराज छुट्टा-छुट्टै परिवेशमा छुट्टा छुट्टै किसिमले चिनिने पात्र भएकाले आञ्चलिक पात्रका रूपमा देखापरेको छ भने अमरराजको बाबु शिवराम पनि घरमा छोरा-बुहारी, नाति-नातिना र पलातिना समेत भइसक्दा पनि आफ्नो जिवन जीउनु आफ्नो इच्छा बमोजिम भन्ने सोंचले ओतप्रोत भई बुढेसकालमा नवयौवना मीनासँग विहे गरेर बसेको छ, यस अर्थमा शिवराम पनि उपन्यासमा फरक किसिमले परिचित हुन पुगेको छ, जसले गर्दा शिवराजलाई पनि आञ्चलिक पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

उपर्युक्त पात्रहरूबाहेक अन्य पात्रहरूको भूमिका यहाँ विशेष उल्लेखनीय नरहेकोले यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । तर, अन्य सबै पात्रहरू वर्तमान समाजसँग मेल खाने प्रवृत्तिका रहेकाले सार्वभौम पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.३.४ मौलिकताका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्र

मौलिकताका आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूलाई परम्परित र मौलिक गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरी यस प्रकार अध्ययन गरिएको छ ।

(क) परम्परित र मौलिक पात्र

ध्रुवचन्द गौतमको प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूमध्ये अमरराजको बाबु शिवराम र ६ संख्याको संयोगको कथामा प्रयोग भएको पात्र अङ्गुलबाबा परम्परित पात्रहरू हुन् । किनभने शिवरामलाई श्री स्वस्थानी व्रतकथाको शिवशर्मा ब्राह्मणसँग तुलना गरिएको छ र उसको जीवन भोगाई पनि शिवशर्माकै जस्तो बुढेशकालमा भर्खरकी युवती विवाह गरेर बस्न पुगेको छ । यस अर्थमा शिवरामलाई स्वस्थानी व्रतकथाको शिवशर्मा ब्राह्मणकै जस्तो चरित्रका रूपमा परिचित गराइएकाले ऊ परम्परित पात्रका रूपमा देखापरेको छ, भने अङ्गुलबाबा पनि सत्ययुगमा तपस्या गरेर सन्यासी जीवन बिताउने ऋषि वा तपस्वीका रूपमा प्रस्तुत गरिएकाले परिम्परित पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

माथि उल्लेख गरिएका दुई पात्रहरूबाहेक उपन्यासमा जतिपनि पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ, तिनीहरू सबै उपन्यासका मौलिक पात्रहरू हुन् ।

३.४ दुबिधा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको विवरण

यो उपन्यास वृहत् आयामको हुनाले यसमा पात्रको प्रयोग पनि निकै धेरै गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएका सम्पूर्ण पात्रलाई प्रत्यक्ष पात्र र पूर्वदीप्तिबाट आएका पात्र गरी दुई वर्गमा बाँडेर अध्ययन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । ती दुवै वर्गका पात्रहरूको उपन्यासमा प्रविष्ट पृष्ठ र ६६ परिच्छेद मध्ये कतिवटा परिच्छेदमा उपस्थिति छ, भनी प्रविष्ट परिच्छेद सङ्ख्या सहित यसप्रकार देखाउन सकिन्छ ।

३.४.१ प्रत्यक्ष पात्रहरू

दुबिधा उपन्यासमा प्रयुक्त प्रत्यक्ष पात्रहरूको विवरण प्रस्तुत तालिकामा निम्न प्रकारले देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. १

प्रत्यक्ष पात्रहरु

सि.नं.	पात्रहरू	प्रविष्ट पृष्ठ संख्या	प्रविष्ट परिच्छेद संख्या
१.	अमरराज	१	४८
२.	मञ्जुला	२	१४
३.	अमरराजकी स्वास्नी	३	१०
४.	रामबाबु (शिवे)	६	३
५.	सञ्जीव	९	१
६.	अमरराजका भाइहरू	१२	५
७.	अमरराजका छोराछोरी	१२	५
८.	अमरराजका छोरी ज्वाईं	१२	१
९.	अमरराजका भाई बुहारीहरू	१७	६
१०.	शिवशर्मा (शिवराम)	१९	८
११.	आत्माराम	१९	१०
१२.	बलराम	२४	१८
१३.	दिपेन्द्र खनाल	१६	१
१४.	दिपेन्द्र खनालको जेठान	२७	१
१५.	कमलराज	३९	८
१६.	भैरव	४०	१८
१७.	जीवन	४०	१७
१८.	शम्भु	४१	१६
१९.	माधव	४२	१८
२०.	भट्टीपसलमा जीवनको छोराको बारेमा सोध्ने व्यक्ति	४४	१
२१.	नर्मदा	५७	४
२२.	मृदुला	७८	२

२३.	रीता	७८	३
२४.	प्रतिमा		२
२५.	बीना	८०	१
२६.	रोहिणी	८०	२
२७.	शुष्मा	८२	१
२८.	विष्णुराज	८८	१
२९.	शिवरामकी नयाँ दुलही मीना	१०५	४
३०.	सङ्गीता	११३	२
३१.	कमलराजसँगै खाल्डोमा खस्न पुगेको व्यक्ति	१२२	१
३२.	शिवेले काम गर्ने होटेलको साहु	१२९	१
३३.	अखबार सम्पादक	१३२	१
३४.	कमलराजको नयाँ बन्दै गरेको घरको पाले	१३६	२
३५.	पालेले अमरराज लगायत उसका साथीहरूका लागि ल्याइदिएकी केटी	१३९	१
३६.	डा. ईश्वरी भक्त	१४४	३
३७.	मञ्जुलाको लोग्ने	१६६	१

३.४.२ पूर्वदीप्तिबाट आएका पात्रहरू

प्रस्तुत दुबिधा उपन्यासमा प्रयोग भएका विभिन्न पात्रहरू मध्ये पूर्वदीप्तिबाट आएका पात्रहरूको विवरण निम्नानुसारको तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. २

पूर्वदीप्तिबाट आएका पात्रहरू

सि.नं.	पात्रहरू	पृष्ठ संख्या	प्रविष्ट परिच्छेद संख्या
१.	हरिभक्त कटुवाल	६	२ पटक नाम उल्लेख
२.	भट्टी पसलकी आकर्षक युवती	११	१
३.	१२ जना छोरी जन्माउने मानिस	१४	१
४.	स्मग्लर	१५	१
५.	स्मग्लरको बाबु	१५	१
६.	स्वस्थानी व्रतकथाका शिवशर्मा ब्राह्मण	१९	१
७.	स्वस्थानी व्रतकथाका शिव/महादेव	१९	१
८.	अमरराजकी आमा	२०	१
९.	पद्मनाथ	३४	१
१०.	तारा	४५	२
११.	किशोर	४५	३
१२.	अमरराजले बसमा भेटेकी केटी मीना	५२	२
१३.	प्रमोद	५६	१-३ पटक नाम उल्लेख
१४.	नर्मदाको प्रेमी वा लोग्ने	६३	२
१५.	अङ्गुलबाबा	६७	१
१६.	अङ्गुलबाबाको यजमान	६८	१
१७.	यजमानकी धर्मपत्नी वा स्त्री	६८	१
१८.	पोथी मजुरहरू	७१	१
१९.	आत्मारामका ६ जना छोरा र तिनका पत्नीहरू	७३	२
२०.	शम्भुका बाबु काठमाडौं आएपछि गाउँबाट उनलाई भेट्न आएका युवा-युवती, बुढा-बुढी र केटाकेटीको जमात	१७२	१
२१.	उक्त जमात मध्येकी अठार/बीस वर्षकी केटी	१७२	१

३.५ निष्कर्ष

माथि उल्लेख गरिएका पात्रहरू बाहेक प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा कथानकलाई अगाडि बढाउने वा वर्णन गर्ने क्रममा प्रसङ्गवश माइकल ज्याक्सन, म्यागडोन, वायरन, फ्रायड, राजा मिदास, अमरराजका छिमेकीहरू, मन्त्री, कमलराजले घर सर्ने भएपछि उक्त थोत्रो घरमा भाडामा बस्न आएका तल्लो वर्गका मानिसहरू, शम्भूकी स्वास्नी, शम्भुका बाबु, किशोरका बाबुआमा, दिपेन्द्र खनालकी दुलहीका बाबु आमा, जीवनले आत्महत्या गरेपछि उसको घरमा आएका पुलिस, त्यहा जम्मा भएका अन्य मानिसहरू, जीवनका छोराहरू लगायतका पात्रहरू कथामा प्रसङ्गवश प्रस्तुत भएका पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरूले उपन्यासमा प्रयुक्त कथानकलाई अगाडि बढाउन मद्दत गरेका छन् ।

चौथो परिच्छेद

दुबिधा उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण

४.१ विषय परिचय

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा रचित सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास **दुबिधा** (२०५२) अनौपचारिक शैलीमा रचना गरिएको उपन्यास हो । जसले गर्दा उपन्यासका पात्रहरूको जीवनशैलीमा अस्तव्यस्तता देखिनु प्रस्तुत उपन्यासको बैशिष्ट्य हो (शर्मा, २०६४: ज) । एकभन्दा बढी कथानकहरूको प्रयोग गरेर उपन्यासको निर्माण गरिएको यस उपन्यासमा पात्रहरूको उपस्थिति बाक्लो रहेको छ । उपन्यास मुख्यतः अमरराजको कथामा केन्द्रित भएतापनि उसको कथाका साथसाथै उसका प्रौढ वयसः दौंतरीहरूको कथा, अमरराज भन्दा पुरानो पुस्ता आत्माराम र लुम्बराज (शिवराम) को कथा, ऊ भन्दा नयाँ पुस्ता कमलराज र मञ्जुला आदिका उपकथाहरू पनि यस उपन्यासमा समावेश भएका छन् । यसरी हेर्दा प्रस्तुत उपन्यास कथानकमा भन्दापनि पात्रको बिशेषता (चरित्र-चित्रण) दर्शाउनमा बढी केन्द्रित भएको आभास हुन्छ । मानव जीवनको अतीत, वर्तमान, र भविष्यत्को प्राक्कल्पना गरेर लेखिएको यस उपन्यासमा गौतम पात्रहरूका माध्यमबाट वर्तमान समाजको यथार्थ परिस्थिति र वर्तमान समाजका मान्छेहरूको जीवन भोगाइलाई जस्ताको तस्तै उतार्न सफल भएका छन् । यसरी कथानकलाई भन्दा पात्रको जीवन भोगाइलाई बढी महत्त्व दिएर रचना गरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा पात्रहरूको प्रस्तुती के-कसरी भएको छ ? भन्ने कुराको विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

४.२ दुबिधा उपन्यासका प्रमुख पात्रहरू

उपन्यासकार गौतमको **दुबिधा** उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरूका विभिन्न उपकथाहरू समावेश गरिएको भए तापनि प्रस्तुत उपन्यास मुख्यतः अमरराजको कथा हो । उपन्यासमा समावेश भएका उपकथाहरू र ती उपकथासँग सम्बन्धित पात्रहरूले मुख्य पात्र अमरराजकै कथानकलाई अगाडि बढाउन र उसकै जीवनको वृत्तान्त बताउनका लागि सहयोग गरेका छन् । त्यसैले ती उपकथामा सहभागी पात्रलाई प्रमुख पात्रका रूपमा लिन नमिल्ने भएकोले

यस उपन्यासको प्रमुख पात्र अमरराज नै हो । त्यसैले उपन्यासको प्रमुख पात्र अमरराजको विस्तृत चर्चा तल गरिएको छ ।

(क) अमरराज

दुबिधा उपन्यास मुख्यतः अमरराजको कथा हो । यसका साथै उपन्यासकारले विभिन्न उपकथाहरूलाई उपन्यासमा समावेश गरेका छन् । यसो भएतापनि उपन्यासको प्रमुख पात्र भने अमरराज नै हो । अमरराज उपन्यासको प्रमुख पात्र भएरपनि ऊ यस उपन्यासको अनुकूल पात्र बन्न सकेको छैन । उसको कथा एउटा निम्नमध्यम वर्गको परिवारमा देखिने जँड्याहाको भूमिकाबाट सुरू भएको छ । रक्सी खानु उसको दिनचर्या जस्तै हो । धेरै रक्सी खाएका कारण उसलाई वमन हुन खोजिरहेको छ, तर उसले परिवारले थाहा पाएमा परिस्थिति असहज हुने डरले त्यसलाई पेटभित्रै रोक्ने प्रयास त गर्छ, तर उसलाई त्यो बमन कसैले नदेख्ने गरी निकालौं की रोकौं भन्ने कुरामा दुबिधा उत्पन्न हुन पुगेको छ । यस कुरालाई उपन्यासकारले उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् -

लागिरहेको थियो टाउको भित्र दुई रिभल्भर आपसमा गोली हानाहान गरिरहेका छन् । केहीबेरपछि गोली निस्कुन् ननिस्कुन्, टाउकाका दुई छेउंबाट दुई रिभल्भर टाउकै छेडेर निस्कन्छन् ।

एकपटक फेरि हुलुक्क आएपछि ऊ उठेर बस्यो । दुविधामा पऱ्यो, यसलाई थिच्ने हो कि घरका अरु मानिसलाई झुक्याएर झिक्ने हो ? स्वतन्त्र युगमा थिचोमिचो त यसैमाथि पनि किन गर्नु र ? तर यो चौहद्दीमा यो हत्तपत्त सम्भव छैन । जति पानी हालेपनि दुर्गन्धले थाहा पाइहाल्छन् । त्यसपछि घरमा नबसेपनि भयो (गौतम, २०६४ : १/२)।"

यसरी उपन्यासकारले उपन्यासको प्रारम्भमा नै प्रमुख पात्र अमरराजको रक्सी खाने बानी र त्यसले गर्दा घर परिवारमा उत्पन्न हुने असहज वातावरणको सङ्केत गरेका छन् । यसका साथै घरमा विहान साँझ के खाऊँ भन्ने अवस्थामा परिवारका सदस्यहरू छट्पटाउन पुग्दापनि आफूभने दिनहुँ रक्सीमा रमाउने र घर परिवारको बारेमा केही नसोच्ने प्रतिकूल पात्रका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । त्यसैगरी अमरराजको परिवार गरिबीका कारण निकै दयनीय अवस्थामा पुगेको देखी कमलराजले उसका परिवारप्रति गरेको निगाहका कारण

अमरराजलाई थोत्रो घरमा एक्लै छोडेर अमरराजकी स्वास्नी छोराछोरी कमलराजकै कुनै एउटा घरमा बस्न जान्छन् । यस्तो अवस्थामा पनि अमरराज आफ्नो कार्यप्रति कुनै पश्चाताप गर्न सकेको छैन, न त उसले रक्सी खाने बानी छोड्न सक्यो । बरु ऊ एक्लै त्यही थोत्रो घरमा रक्सीको सहारामा बस्ने निर्णय गरेको कुरा समेत उपन्यासकारले वर्णन गरेका छन् ।

अमरराज उसका दौंतरीहरूले जस्तो यौन व्यभिचारका कार्यमा संलग्न नहुने भए तापनि उसका साथीहरूको सङ्गतले र कमलराजको घरमा पालेले उपस्थित गराएकी केटीलाई अमरराज र जीवनले रेप गरेको भन्ने हल्लाका कारण ऊ घरपरिवारमा अझ बढी अपहेलित हुन पुगेको कुरा उसले पत्तै पाएको छैन । यो कुरा अमरराजले उपन्यासको अन्त्यतिर जीवनको आत्महत्या पश्चात मात्र थाहा पाएको छ । यस कुरालाई उपन्यासमा उपन्यासकारले माधवको माध्यमबाट यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

"त्यसबाहेक अर्को एउटा कुरा पनि छ । "

"के कुरा ?"

"त्यसमा तँ पनि मुछिएको छस्, इफ यू डन्ट माइन्ड ।"

माधवले भन्यो - "एक पटक कमलराजको नयाँ घरमा हामीले एउटा ठिटी ल्याएका थियौँ नि ? त्यसलाई वास्तवमा तैंले र जीवनले गर्दा छाडिएको थियो । नत्र कसैले छाड्दैनथ्यो । तर पछि कसरी कसरी उल्टो किसिमले फिँजियो । त्यो केटीलाई तँ र जीवन मिलेर रेप गऱ्यो रे, अरूको नाउँ नै आएन ।"

"मलाई कहिल्यै, कसैले थाहा दिएन त ?" अमरराज एक प्रकार दुःख मिश्रित चकितपनाका साथ बोलेको थियो ।

माधवले भन्यो - "एक्ज्याक्ट्ली थाहा त कसले दिन्छ, तँ यो उमेरको मानिसलाई ? तर तेरा परिवारका मानिस तँबाट हट्दै जानमा यही पनि एउटा कारण हो, तँ बुझिराख् । तँलाई एक्लो बनाउनमा तेरो त्यो काल्पनिक बलत्कारको पनि हात छ । तेरो छोरी समेत भन्दै थिई, मैले एउटा बलात्कारीको छोरी भन्ने कलङ्क लिनुपऱ्यो । श्रीमतिको त कुरै

छोडिदे । यही कुरा जीवनले थाहा पायो । सहन सकेन । सबतिरबाट बाँच्नु दिक्क लाग्दो लागेर आयो, मरिदियो । नत्र ऊ यसरी मर्नेखालको मान्छे त हुँदै होइन (१७०/१७१) ।"

यसरी अमरराज उसका सम्पूर्ण दौंतरीहरूबाट एक्लिदा र उसका परिवारसँग टाढा हुनुपर्दा पनि ऊ एक्लै थोत्रो घरमा त्यही रक्सीको साहारामा बाँचिरहने कोशिस गर्दैछ । उसले के गर्ने भनेर कुनै निर्णय गर्न सकिरहेको छैन । ऊ अहिले मर्न चाहँदैन भन्ने वाक्यका साथ उपन्यासको अन्त्य भएको देखाइएको छ । जस्तै :

लगभग पाँचदिनदेखि अमरराज के गरूँ भन्ने अनन्त दुबिधामा थियो । यो गर्ने कि त्यो गर्ने दुबिधा कस्तो हुन्छ ? त्यस्तै । उसलाई डर लाग्न थालेको थियो । यस्तो दुबिधामा ऊ घण्टौं बसिरहन्थ्यो । एउटा अर्को बानी पनि बन्न गएको थियो उसको । राति दुई बजेसम्म कुनै रात निदाउँदैनथ्यो । जीवनलाई सम्झिरहन्थ्यो । आफूदेखि त्रस्त भएर आफूलाई हेरिरहन्थ्यो । त्यसपछि मात्र त्यो रात सुरक्षित अनुभव गरेर सुत्न जान्थ्यो । किन थाहा छ ? किनभने उसको, अर्थात् जीवनको मृत्यु ठीक राति एक बजेर पैंतालिस मिनेटमा भएको थियो ।

अनि अमरराज महाशय, जति दुबिधा, अन्योल अथवा के के भए पनि हाललाई मर्न चाहँदैनथ्यो (.......,१७४) ।

यसप्रकार अमरराजको जीवन सुरूदेखि अन्त्यसम्म दुबिधै दुबिधामा रूमल्लिएको छ, उसले कहिल्यै पनि परिस्थितिलाई आफू अनुकूल बनाउन सकेन न त परिस्थिति अनुकूल आफू नै चल्न सक्यो । त्यसैले अमरराज उपन्यासको प्रमुख पात्र भएतापनि अनायक पात्रका रूपमा देखापरेको छ । उपन्यासमा सुरूदेखि अन्त्यसम्म अमरराजको उपस्थिति भएकाले ऊ प्रमुख पुरूष पात्र हो । उपन्यासमा प्रतिकूल प्रवृत्ति भएको अमरराज परिस्थिति अनुकूल परिवर्तन हुन नसक्ने गतिहीन पात्र पनि हो । त्यसैगरी समाजमा विकृति उत्पन्न गर्ने सामाजिक कलङ्कको रूपमा देखापर्ने जँड्याहा वर्गको भूमिकामा रहेकाले ऊ वर्गीय पात्र हो भने ऊ उपन्यासको मञ्चीय र बद्ध पात्र पनि हो ।

४.३ दुबिधा उपन्यासका सहायक पात्रहरू

उपन्यासको प्रमुख पात्र अमरराजको कथालाई अगाडि बढाउने क्रममा जोडिएका विभिन्न उपकथाहरूमा देखापरेका पात्रहरू अमरराजका साथीहरू, बाजे आत्माराम, बाबु शिवराम, भतिजो कमलराज, छोरी मञ्जुला, अमरराजकी स्वास्नी आदिको भूमिका उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण भएतापनि यी पात्रहरूको कथा केवल अमरराजको कथालाई अगाडि बढाउने क्रममा आएको हुँदा प्रस्तुत पात्रहरूलाई सहायक पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यी पात्रहरूको विस्तृत चर्चा तल गरिएको छ ।

(क) **भैरव**

भैरव अमरराजको प्रौढ वयसः दौंतरी हो । यसको उपस्थिति उपन्यासमा अठार वटा परिच्छेदमा रहेको छ । भैरव अरमराजका दौंतरीहरूमध्ये अलिक बढी पैसावाल छ । त्यसैले ऊ रक्सीका साथसाथै पैसा खर्च गरेर भएपनि यौन आनन्द लिने कार्यमा संलग्न हुने गर्दछ । बाटोमा निर्वाङ्ग अवस्थामा रोइरहेकी नर्मदालाई उद्धार गरेको बहानामा भैरव लगायत उसका साथीहरूले नर्मदासँग अनैतिक सम्बन्ध राख्ने गरेका छन् । तर अमरराज भने यस कार्यमा संलग्न भएको छैन, भन्ने कुरा उपन्यासकारले उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेका छन् -

केही दिनदेखि त्यो समूहको भट्टी अवधिमा एउटा नयाँ कुरा देखापर्न थालेको थियो ।

अमरराज मात्र नियमित रुपमा आउँथ्यो । अन्य पाँचजनामा कोही न कोही अनिवार्य रूपमा अनुपस्थित रहने गर्न थाले (६०) ।

त्यस्तै अर्को प्रसङ्ग -

थालनी भैरवदेखि भएको थियो । पछि पालैपालो सबै त्यही काम गर्न थाले । तिनीहरू यता अनुपस्थित भएर उता नर्मदाकहाँ जाँदा रहेछन् । मोज गर्दा रहेछन् र नर्मदालाई भन्दारहेछन् - "अरु साथीलाई सुइँको नदिनु है, नत्र तिमी बिग्रन्छ्यौ (६१/६२) ।"

यसप्रकार उपन्यासमा वर्णित अमरराजको साथी भैरव र उसका अन्य साथीहरूको नर्मदासँगको व्यवहारको प्रसङ्गले अमरराज भने यस्तो यौन दुराचारी व्यवहारदेखि अछुतो रहेको कुरा प्रष्ट हुन पुगेको छ । हुन त अमरराजका साथीहरूमध्ये अमरराजबाहेक अरू सबै यस कार्यमा संलग्न भए तापनि भैरव अझ बढी यस कार्यमा मरिहत्ते गर्ने व्यक्तिको रूपमा देखा परेको छ । नर्मदाका आवश्यकताहरू पूरा गर्नका लागि उसले नर्मदालाई पैसा पनि दिने गरेको छ र उसँग सबैभन्दा नजिक बन्न चाहन्छ । यस कुरालाई उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ -

"त्यसदिन भैरवले दुई हजार रूपियाँ नर्मदाप्रति भावुक भएर दियो । एउटा कुरा हो । भैरव अरूभन्दा सम्पन्न मानिन्थ्यो । यस्ताका सरसापट दिने उही हुन्थ्यो प्रायः । ऊ केही मूर्ख पनि थियो र भावुक पनि (६३) ।"

त्यस्तै, अर्को एउटा प्रसङग -

भैरव प्रसन्न भएर मुसुक्क हाँस्यो । केही बेरसम्म त्यो प्रसन्नता अनुहारबाट झार्नै विर्स्यो । भन्यो - "हो ऽऽऽ बल्ल चिन्यौ मलाई । ल पाँचसय अरू राख । तर कसैलाई नभन्नु, आज म यहाँ आएको थिएँ र पैसा दिएको थिएँ ।"

भैरव आफै पनि चाहन्थ्यो । उसका केही कुराहरू गोप्य रहुन् । चाहन्थ्यो, नर्मदा सबभन्दा निकट उसैको होस् । एउटा सन्तुष्टिका लागि । निकटताको उसको परीक्षा कुरा गोप्य राख्नु हुँदो हो (६३/६४) ।

यसरी अमरराज लगायत उसका अन्य साथीहरूले पनि थाहा नपाउन् भन्ने चाहना राख्दै पैसा खर्च गरेरै भएपनि यौन सन्तुष्टि लिने र घरकी आफ्नी पत्नीलाई बच्चा जन्माउने साधनको रूपमा हेर्ने भैरवको व्यवहारले नर्मदा जस्ता अन्य कैयौं परस्त्रीसँग शारीरिक सम्बन्ध राख्न पनि पछि परेको छैन, भन्ने कुराको सङ्केत पनि उपन्यासकारले यसरी गरेका छन् -

"नर्मदा वा सो सरहका स्थानहरूको भ्रमण गर्दा भने ऊ अनिवार्य रूपमा आफ्नो चस्मा लिएर जान्थ्यो, चस्मा र शरीरको यो सङ्गत शाश्वत थियो (६४) ।"

प्रस्तुत प्रसङ्गले भैरव वर्तमान समाजमा मौलाउँदै गरेको यौन व्यभिचारलाई प्रश्रय दिने वा मलजल गर्ने पात्रका रूपमा देखा परेको छ । यस अर्थमा भैरव उपन्यासको प्रतिकूल पात्र हो भने उपन्यासको उपकथामा उपस्थित भएर पनि आखिर अमरराजको यौन सम्बन्धी विचार र व्यवहारलाई प्रष्ट पार्नका लागि सहयोगी भूमिका खेलेको हुँदा भैरव उपन्यासको सहायक पुरुष पात्रका रूपमा देखा परेको छ । समाजले सजिलै पचाउन नसक्ने प्रतिकूल प्रवृत्तिको भैरव अन्त्यमा शम्भुको मृत्युपश्चात एकाएक साधु बनेर देखापरेको कुरा उपन्यासकारले उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

भैरवले एक्कासि आफ्नो जीवनमा परिवर्तन ल्यायो । उसले रक्सी खान छाडिदियो । साधु-सन्यासिहरूसित सङ्गत गर्न थाल्यो । ज्योतिषिहरूलाई चिना देखाउँदै हिँड्न थाल्यो ।

एकदिन रूद्राक्षको माला किनिरहेको अवस्थामा फेला पऱ्यो । अमरराजले सोध्यो - "किन यस्तो भइस् यार शम्भुले गर्दा" (१५३) ।

यसरी भैरव पहिले रक्सी र स्त्री भनेपछि मरिहत्ते गर्ने मान्छे एकाएक साधु बनेको प्रस्तुत प्रसङ्गले भैरवको स्वभाव गतिशील भएको प्रष्ट हुन्छ भने समाजमा कलङ्कीत जँड्याहा वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने हुँदा ऊ वर्गीय पात्र हो र उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित रहेकोले मञ्चीय पात्र पनि हो । यसका साथै भैरवको कथानकलाई उपन्यासबाट निकालिदिने हो भने पूरै अमरराजको कथाको संरचना भत्किने हुँदा भैरव उपन्यासमा नभइ नहुने बद्ध पात्रका रूपमा देखापरेको छ ।

(ख) कमलराज

कमलराजको भूमिका उपन्यासमा अमरराजको भतिजोका रूपमा देखापरेको छ । एस.एल.सी. मा फेल भएपछि पढाइ छोडेर ओभरसियरको तालिम लिएको कमलराज दिन-दुगुना, रात चौगुना भनेझैं एकाएक करोडौंको मालिक बन्न पुगेको छ । तरपनि आफ्नै ठूलोबाबु अमरराजले ऋण माग्दा घरजग्गा सबै आफ्नो नाममा गराइदिएमा मात्र ऋण दिने कुरा गर्छ । यस कुरालाई उपन्यासमा उपन्यासकार गौतमले यसरी व्यक्त गरेका छन् -

"लुक ठूलोबुवा, लेट्स बी फ्रयाङ्क एण्ड प्राक्टिकल नो प्रोबलम" कमलराजले भन्यो - "आइ क्यान हेल्प यू एनी एमाउन्ट । तर हजुरले पहिले पहिले पनि मसित निकै लिइसक्नु भएको छ ।, पहिले हामीले भावुकतालाई बीचमा राखेर कारोबार गऱ्यौं । अब अलिकति कारोबारलाई ध्यानमा राखेर, रियालिटीलाई हेरेर काम गरौं ।

"त्यो भनेको के ?"

"त्यो भनेको के भने, समय त बदलिन्छ नि ? त्यसकारण मेरो एउटा प्रस्ताव छ ।"

"के प्रस्ताव ?"

"के भने यो घरको हजुरको आफ्नो अंश मेरो नाउँमा सुक्री बिक्री गरिदिनुपऱ्यो ।" कमलले भन्यो (१२०) ।

त्यसैले प्रस्तुत प्रसङ्गलाई अध्ययन गर्दा यस उपन्यासमा प्रस्तुत पात्र कमलराजको धन सम्पत्तिको रोव रवाफका अगाडि अमरराजको हैसियत एकदम न्यून स्तरमा पुगेको कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । यतिमात्र होइन, कमलराजकी स्वास्नी सङ्गीताले आफ्नो लोग्नेको सम्पत्तिमा घमण्ड गरेर अमरराजलाई घुमाउरो पाराले जँड्याहाको दर्जा दिन समेत पछि परेकी छैन । यस कुरालाई पनि उपन्यासकारले उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेका छन् -

कमलराजकी स्वास्नी सङ्गीताले भनी - "कसरी थाहा पाउनु, खाएर आइसिन्छ कि आइसिन्न ? धेरै जसो त सारा खाना बरबाद हुन्छ । त्यसैले आजपनि मैले त्यही ठानें ।"

श्रीमती अमरराज अहिलेसम्म विनम्र थिई । अब उसलाई यो बढी लाग्यो । भनी - "कहिलेकाँही बाहेक त नखाने दिन जहिले पनि फोन गर्नुहुन्छ । त्यसमाथि उहाँले नखाएर उब्रेको भुजा भोलीपल्ट सधैँ मैले खाने गरेको छैन र ?"

यसपटक सङ्गीता सङ्गितको आठौं, नवौं सुरतर्फ उक्लँदै बोली - "साथीभाई-सित बसेर खानपिन गर्दा खबर गर्न बिर्सिन पनि त सकिन्छ ?"

कुरा अन्तितिर घुम्यो । यी जम्मै कुराको जवाफ अमरराजकी स्वास्नीले दिईसकेकी थिई । एउटै कुरा बाँकी थियो । सङ्गीताको बाद्ययन्त्रमा, त्यो पनि बजाइदिइहाली । अर्थात् अमरराज जँड्याहा हो, भन्ने कुरा ।

अमरराजकी स्वास्नी एक प्रकारले त निरुत्तर भई । आँखाभरि आँसु भरियो उसको । तर आफूलाई संयत पारी र रोष देखाउँदै बोली - "यो कुरा तिमिले गर्ने कुरा होइन सङ्गीता, तिम्रो पोई साथिहरूसित बसेर खानपिन गर्दैन कि क्यो हो ?"

सङ्गीताले भनी - "मैले गर्ने कुरा यही हो । हजुरलाई नराम्रो त लाग्ला । तर उहाँ खानुहुन्छ, बिजनेसका लागि, परिवारको सुखका लागि, परिवारलाई सखाप पार्न र जँड्याहा कहलिन कहिल्यै खानुहुन्न (११४) ।"

प्रस्तुत प्रसङ्गका माध्यमबाट उपन्यासकारले कमलराजकी स्वास्नी सङ्गीताले अमरराजलाई जँड्याहाको संज्ञा दिने मात्र होइन की, अब त अमरराजको नाममा भान्छामा खाना पकाउन पनि छोडिसकेको कुरा समेत सङ्केत गरेका छन् । यस अर्थमा कमलराज र उसकी स्वास्नी सङ्गीता अमरराजको परिवारका लागि प्रतिकूल बनेर देखापरेका छन् । तर, कमलराज पैसावाल भएकै कारण उसलाई कसैले केही भन्न सक्दैनन् । परिस्थिति, मान्छे सबै कमलराजकै पछाडी दौडिरहेको देखिन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि अन्त्यमा कमलराजले ठूलोबाबु अमरराजको परिवारलाई बस्ने, खाने व्यवस्था मिलाउनुका साथै बहिनी मञ्जुलाको बिहादान समेत गरिदिने जिम्मेवारी लिन पुग्छ भने ठूलो बाबु अमरराजलाई उसले त्यही थोत्रो घरमा बसिदिए हुन्थ्यो भन्ने खबर अमरराजकै छोरासँग पठाएको प्रसङ्ग पनि उपन्यासमा व्यक्त भएको छ । जस्तै :

छोराले भन्यो - "हुन त कमलदाइको भविष्यमा यहाँ एउटा ठूलो नर्सिङ्ग होम बनउाने योजना छ । तर बुबा बसुन्जेल बस्न दिनुहुन्छ रे, बनाए पनि वरपर बनाउनु हुन्छ रे ।"

अमरराजले भन्यो - "उसलाई चाहिएको बखत भने हुन्छ, म छाडिदिन्छु ।"

"छोडेर कहाँ जानुहुन्छ ?"

"कहीँ जानै नपर्ने गरी पनि त छाड्न सकिन्छ नि, केही वर्ष पछि त ? अमरराजले हाँसेर भन्यो ।

"होइन, त्यस्तो होइन" छोराले भन्यो - "अहिले बुवाले छाड्न मिल्दैन रे । केही कानुनी कुराहरू छन् । त्यो नहुन्जेल .... त्यसैले त भरिसक्के बुवालाई यहीँ बस्न भन्नु भनेर कमलदाइले भन्नुभएको छ । एउटा मान्छे पठाइदिनुहुन्छ रे बुवाको लागि" (१६३) ।

प्रस्तुत प्रसङ्गलाई अध्ययन गर्दा कमलराज एकै समयमा अमरराजको लागि प्रतिकूल र अमरराजको परिवारकालागि अनुकूल पात्र बनेर देखापरेको छ । यसरी हेर्दा कमलराजको भूमिका उपन्यासमा जे-जस्तो भएतापनि आखिर अमरराजकै कथालाई अगाडि बढाउन सहयोगी बनेको हुँदा कमलराज उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा कतै अनुकूल त कतै प्रतिकूल चरित्रका रूपमा देखापर्ने कमलराज कतै कठोर स्वभाव त कतै दयालु स्वभावका कारण गतिशील पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ । समाजमा धनी वर्गको प्रतिधित्वि गर्ने पात्र कमलराज उसको जीवन आफ्नै मौलिक तरिकाले बितिरहेको हुँदा व्यक्तिगत चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ । कमलराज उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित रहेको पात्र भएकाले मञ्चीय पात्र हो भने उपन्यासको कथानमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुँदा बद्ध पात्र पनि हो ।

(ग) आत्माराम

आत्माराम प्रस्तुत उपन्यासमा अमरराजका बाजेको भूमिकामा देखापरेका पात्र हुन् । प्रस्तुत उपन्यासमा आत्मारामको भूमिका वर्तमान समाजमा परिवारका सदस्यहरूले उमेर ढल्केका बृद्ध-बृद्धा प्रति देखाउने व्यवहारलाई यथार्थ रूपमा प्रकट गर्नुमा रहेको छ । आत्माराम जवान हुँदा, धन सम्पत्ति कमाउन सक्दा सम्म र उनकी श्रीमतीको मृत्यु नहुँदा सम्म परिवारका सदस्यले आफूलाई सम्मान र माया गर्ने गरेका तर जब उमेर ढल्किँदै गएपछि उनीहरूबाट एउटा काम नलाग्ने र मिल्काउन लायक वस्तुको रूपमा घरको एउटा कुनामा थन्काएर राखेको सामान जस्तो व्यवहार आफूप्रति हुने गरेको अनुभव आत्मारामले मञ्जुलासँगको कुराकानीमा यसरी व्यक्त गरेका छन् -

"हेर मञ्जु, तेरी हजुरआमा हुँदा मलाई कुनै कठिनाइ थिएन ।"

"अहिले के कठिनाइ छ त, हजुरबुवा ?" मञ्जु सोध्दथी ।

"कठिनाइ केही पनि हुँदैन", बाजे भन्थे - "एउटा अवस्थामा पुगेपछि आफ्नो उमेर, आफ्नो जीवन नै एउटा कठिनाइ हुँदो रहेछ ।"

"किन र ?"

"मान्छे बाँच्ने लायक हुँदैन, अरुले उसलाई बाँच्ने लायक ठानेका हुँदैनन, ऊ एक्लो मात्र हुँदैन, मिल्किएको पनि हुन्छ, तै पनि बाँच्नु पर्दछ ।" बाजे भन्दथे ।

"यिनमा सबभन्दा पीडा के मा हुन्छ ?"

"मिल्किएको वस्तु बनेकोमा ।" बाजेले एकदिन भनेका थिए (८४) ।

प्रस्तुत प्रसङ्गमा उपन्यासकारले अमरराजको विगतको वर्णन गर्ने क्रममा ऊ भन्दा पुरानो पुस्ता अमरराजका बाजे आत्मारामले आफ्नो उमेरले नेटो काट्दै गएपछि परिवारका सदस्यले आफूलाई बोझ ठानेको र मिल्काउन लायक वस्तुका रूपमा हेर्ने गरेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उपन्यासमा वर्णित यस प्रसङ्गले भविष्यमा अमरराजको पनि यस्तै अवस्था हुन सक्ने कुराको सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

अमरराजका बाजे आत्मारामले मञ्जुलासँग अहिले पनि परिवारका सदस्यले आफूप्रति अलि-अलि चाँसो देखाउनु अथवा कर्तव्य पूरा गरेजस्तो गर्नुमा आफूले साँचो लगाइराखेको टिनको बाकसभित्रको सम्पत्तिको प्रलोभनका कारण हो (गौतम, २०६४ : ९०), भन्ने धारणा व्यक्त गर्ने आत्माराम आफुलाई बुढेशकाल लागेपछि आफ्नो परिवारमा कुनै किसिमको हैसियत नरहेको, काम नलाग्ने र फाल्नलायक वस्तु जस्तै बन्नु परेकोमा आफ्नो बिगतलाई सपना जस्तै ठानी दुःखी हुन पुगेको देखिन्छ । उपन्यासमा वर्णित वर्तमान समाजको यथार्थ प्रसङ्ग, आत्मारामको छोरा शिवशर्मा हुँदै नाती अमरराज सम्म पनि लागु हुन पुगेको देखाएर आत्मारामको कथानकसँग अमरराजको कथालाई उपन्यासकारले जोड्न पुगेका छन् ।

यसरी प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासका पात्र आत्माराम पनि अमरराजकै जीवन वृत्तान्तलाई अगाडि बढाउनका लागि उपस्थित भएको हुँदा उनी उपन्यासका सहायक पुरुषपात्रका रूपमा देखिन्छन् । यसका साथै परिवारका सदस्यले आफूलाई जस्तो व्यवहार गरे तापनि कुनै प्रतिकार नगर्ने सहरै बस्ने भएका कारण यिनी अनुकूल प्रवृत्तिका पात्र हुन्, भने यिनको स्वभाव गतिहीन रहेको छ । समाजका धनी मानी वर्गका रूपमा परिचित आत्माराम वर्गीय चरित्र भएका, उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित पात्र हुन् । त्यसैले यिनी मञ्चीय र बद्ध पात्र पनि हुन् ।

(घ) शिवराम (शिवशर्मा)

उपन्यासको प्रमुख पात्र अमरराजको बाबुको भूमिकामा रेहका शिवशर्मा आफ्नी पत्नीको मृत्युपश्चात परिवारमा उदासी बनेर देखापरे तापनि आफू परिवारमा अब आवश्यकताहीन वस्तु जस्तै बन्ने सक्ने सङ्केत पाएपछि अथवा आफ्ना बाबुको परिवारमा रहेको हैसियत राम्रैसँग अवलोकन गर्न पाएका शिवरामले बुढेशकालमा दोस्रो विवाह गरेका छन् । बुढेशकालमा कपाल रङ्नु देखि पेन्सनको रकम दिन छाड्नुको रहस्य आखिर उनको दोस्रो विवाहसँग सम्बन्धित भएको जानकारी पछिमात्र प्राप्त भएको छ । घरमा एकदिन अनुपस्थित भएर भोलीपल्ट घर आएका शिवराम अब आफू परिवारसँग बस्न नसक्ने भएकोले अन्तै डेरा लिइसकेको बताउन पुग्छन् । आफू धेरै बाँचेको सजाय परिवारलाई अब कहिल्यै दिने छैन, भन्ने अठोटका साथ आफ्नो जीवन आफ्नो इच्छा अनुसार भोग्ने कुरा गरी घरबाट हिँडेका शिवरामले मीनासँग विवाह गरी बस्न थालेको कुरा उपन्यासको ३८ औं परिच्छेदमा व्यक्त भएको छ (१०३/१०४/१०५) ।

प्रस्तुत उपन्यासमा देखापरेको यस प्रकारको चरित्रले अथवा अमरराजको बाबुको भूमिकामा रहेका शिवशर्माको कथाले अब परिवारमा आवश्यकताहीन र मिल्क्याउन लायक वस्तु बन्ने पालो अमरराजको आएको छ भन्ने कुराको सङ्केत हुन्छ । त्यसैले शिवशर्माको कथा पनि यस उपन्यासमा अमरराजकै कथालाई अगाडि बढाउन सहयोगी भएकोले शिवराम प्रस्तुत उपन्यासका सहायक पुरूषपात्र हुन् । बुढेशकालमा भर्खरकी युवतीसँग विहे गरेर घरबाट बाहिर डेरा गरेर बस्ने उनको व्यवहार परिवार र समाजले सजिलै पचाउन नसक्ने खालको भएकोले यिनलाई प्रतिकूल पात्रका रूपमा चिन्न सकिन्छ । पहिले-पहिले

पत्नीको सम्झनामा उदास बन्ने शिवशर्मा पछि बुढेशकालमा विवाह गरेर बसेका कारण उनको स्वभाव गतिशील हो भने आफ्नो जीवन जसरी भोग्न मन लाग्छ त्यसरी भोग्छु, भन्ने प्रसङ्गले उनलाई नितान्त व्यक्तिगत चरित्रका रूपमा चिनाएको छ । उपन्यासमा यिनको आगमन प्रत्यक्ष रूपमा भएकोले यिनी मञ्चीय पात्र हुन् भने उपन्यासका बद्ध पात्र पनि हुन् ।

(ङ) मञ्जुला

मञ्जुला अमरराजकी छोरी हो । ऊ उपन्यासमा निकै सोझी केटीका रूपमा देखापरेकी छ । घरमा सबैभन्दा कान्छी र सबैभन्दा सोझी भएकीले उसले अरूले भनेको मान्नुपर्ने अवस्था छ । यसैको फलस्वरूप अमरराजका बाजेको खबर बुझ्न मञ्जुलालाई पठाउने गरिएको छ र मञ्जुला पनि हजुरबुबाको रेखदेख गर्नुमा उसको कर्तव्य भएको ठानी खुरूक्क जाने गर्दछे । यसैक्रममा हजुरबुबाले पनि आफ्नो मनका कुरा मञ्जुलालाई सुनाएर मन हलुका बनाउने गरेको कुरा उपन्यासकारले व्यक्त गरेका छन् (८४/८५) ।

मञ्जुला सबै प्रति सहानुभूति राख्ने पात्र हो । उसले कसैको पनि कुरा काट्न सक्दिन । तसर्थ उसलाई परिवारका सदस्यले कठपुतलीको रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसरी उपन्यासकारले मञ्जुलाको माध्यमबाट वर्तमान समजमा धेरै सोझो हुनुपनि आफ्नो लागि बेफाइदा हुने र अरूले त्यसको फाइदा उठाउन सक्ने तीतो यथार्थ व्यक्त गरेका छन् । उपन्यासकारले मूलतः मञ्जुलाको माध्यमबाट परिवारका बृद्ध सदस्य र उनीहरूप्रतिको धारणा कस्तो रहेको छ ? भन्ने कुराको प्रकटीकरण गरेका छन् । त्यसैले मञ्जुला प्रस्तुत उपन्यासकी सहायक स्त्री पात्र हो । अनुकूल प्रवृत्तिकी मञ्जुलाको स्वभाव गतिहीन छ भने ऊ समाजमा सोझा सिधा नारीवर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र भएकीले वर्गीय पात्र हो । उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थिति रहेको हुँदा मञ्जुला उपन्यासकी मञ्चीय पात्र हो भने उसलाई उपन्यासबाट बाहिर निकाल्ने हो भने उपन्यासको कथानक नै भत्किने हुँदा बद्ध पात्रका रूपमा देखापरेकी छ ।

यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासमा अमरराजकी स्वास्नी, अमरराजका दौंतरीहरू - माधव, जीवन, शम्भु, बलराम र भैरव आदि, अमरराजको छोरो, डा. ईश्वरीभक्त, अमरराजको नयाँ बन्दै गरेको घरको पालो, उक्त पालेले उपस्थित गराएकी केटी, बाटोमा

निर्वाङ्ग अवस्थामा रोइरहेको अवस्थामा भेटीएकी नर्मदा, अमरराजका भाई बुहारीहरू, मञ्जुलाका साथीहरू - बीना, रोहिणी, अमरराजसँग ट्याक्सीमा यात्रा गर्ने मीना, लगायतका पात्रहरू उपन्यासमा उपस्थित भएर अमरराजको विगत, वर्तमान र भविष्यको कथालाई प्रष्ट पार्ने कार्यमा र कथानकलाई अगाडि बढाउने काममा सहयोगी भूमिका खेल्ने पात्रहरू भएकाले उपन्यासका सहायक पात्रहरू हुन् । साथै प्रस्तुत पात्रहरू मञ्चीय र बद्ध पात्र पनि हुन् ।

४.३ दुबिधा उपन्यासका गौण पात्रहरू

दुबिधा उपन्यासमा अमरराजको मुख्य कथानकलाई अगाडि बढाउन ल्याइएका उपकथाहरू र ती उपकथासँग सम्बन्धित विभिन्न पात्रहरू रहेका छन् । त्यस्ता पात्रहरूमध्ये - होटेलमा काम गर्ने केटो शिवे, अमरराज खसेको खाल्डोमा खस्न आइपुग्ने व्यक्ति, मञ्जुलाका दिदीहरू-मृदुला, रीता, प्रतिमा आदि, अमरराजकी जेठीछोरी र ज्वाइँ, मञ्जुलालाई बीच बाटोमै आइ. लभ. यु. भन्ने ठीटो, मञ्जुलाको लोग्ने, आदि पात्रहरूको उपन्यासमा प्रत्यक्ष रुपमा उपस्थिति भएरपनि महत्त्वपूर्ण भुमिका रहेको छैन । त्यसैले उपर्युक्त पात्रहरूलाई उपन्यासबाट निकालिदिंदा पनि उपन्यासको संरचनामा केही असर नपर्ने भएकोले यिनीहरू उपन्यासका गौण पात्रहरू हुन् ।

४.४ दुबिधा उपन्यासका अन्य सामान्य पात्रहरू

प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित नभई पूर्वदीप्तिका माध्यमबाट उपन्यासमा स्मरण गरिएका पात्रहरूलाई सामान्य पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यस्ता पात्रहरूमा अमरराजको घरमा काम गर्ने आइमाई, अमरराजकी बज्यै, अमरराजकी आमा, स्वस्थानी व्रतकथाका शिवशर्मा ब्राह्मण, शिव भगवान र गोमा ब्राह्मणी, छोरा जन्माउने आशै आशामा बाह्रजना छोरी जन्माउने मानिस, स्मगलर र उसको बाबु, अमरराजलाई प्रेमपत्र लेख्ने केटी तारा, तारालाई बिहे गर्ने ठीटो किशोर, किशोरका मातापिता, शम्भुका पिता, शम्भूका पितालाई भेट्न आउने गाउँलेहरूको एक जमात त्यस जमात मध्येकी एउटी अठार/बीस वर्षकी ठीटी, लगायतका पात्रहरूलाई उपन्यासमा सामान्य पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । उपर्युक्त पात्रहरूको उपन्यासमा स्मरण गर्ने र नाम उच्चारण गर्ने बाहेक अन्य कुनै भूमिका देखिदैन । त्यसैले यिनीहरू उपन्यासमा प्रयुक्त सामान्य पात्रहरू हुन् ।

४.६ पात्रहरूको तालिकासूची

तालिका नं. ३

दुबिधा उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूको तालिका

क.सं.	पात्रको नाम	कार्य वा भूमिका			लिङ्ग		प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आबद्धता	
		प्रमुख	सहायक	गौण	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अनुकूल	प्रतिकूल	गतिशील	गतिहीन	व्यक्तिगत	वर्गीय	मञ्चीय	नेपथ्य	बद्ध	मुक्त
१.	अमरराज	+	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-
२.	कमलराज	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
३.	आत्माराम (अमरराजका बाजे)	-	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
४.	शिवशर्मा (अमरराजका बाबु)	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
५.	मञ्जुला	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
६.	भैरव	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-
७.	जीवन	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-
८.	बलराम	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-

९.	शम्भु	-	+	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-
१०.	माधव	-	+	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-
११.	अमरराजकी स्वास्नी	-	+	-	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-
१२.	नर्मदा	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
१३.	कमलराजको बन्दै गरेको घरको पाले	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
१४.	पालेले उपस्थित गराएकी केटी	-	+	-	-	+	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-
१५.	अमराजका भाई बुहारीहरू	-	+	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+
१६.	सङ्गीता	-	+	-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-
१७.	मञ्जुलाका साथीहरू	-	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-
१८.	डा. ईश्वरीभक्त	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
१९.	शिवशर्माकी नयाँ दुलही मीना	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
२०.	अमरराजसँग बसमा भेट भएकी मीना	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
२१.	होटेलमा काम गर्ने केटो शिवे	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	+
२२.	अमरराज खसेको खाल्डोमा खस्न आइपुग्ने	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+

	व्यक्ति															
२३.	मञ्जुलाका दिदीहरू	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+
२४.	अमरराजको ज्वाईं	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+
२५.	मञ्जुलाई बीच बाटोमै आइ.लभ.यु.भन्ने ठीटो	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+
२६.	मञ्जुलाको लोग्ने	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+
२७.	अमरराजको घरमा काम गर्ने आइमाई	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+
२८.	अमरराजकी बज्यै	-	-	+	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+
२९.	अमरराजकी आमा	-	-	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+
३०.	किशोर	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-
३१.	तारा	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-
३२.	विष्णुराज	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+
३३.	होटेलको साहु	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+
३४.	दिपेन्द्र खनाल	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
३५.	दिपेन्द्रको जेठान	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-

४.७ औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण

उपन्यासको रचनामा विभिन्न तत्त्वहरूको संयोजन हुन्छ, जसको समुचित प्रयोग र अन्तर्मिश्रणमा नै उपन्यासले स्पष्ट स्वरूप प्राप्त गर्दछ (बराल र एटम, २०६६ : २०) । उपन्यासका तत्त्वहरूमा कथानक, चरित्र, पर्यावरण, सारवस्तु, दृष्टिविन्दु, भाषाशैली आदि पर्दछन् । यी तत्त्वहरूको सम्बन्ध पात्रसँग कुनै न कुनै तरिकाले जोडिएको हुन्छ । तसर्थ माथि उल्लेखित औपन्यासिक तत्त्वहरूका आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

४.७.१ कथानकका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्रहरू

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा लिखित **दुबिधा** उपन्यासमा कथानकको प्रारम्भ वर्णनात्मक तरिकाले भएको छ । अमरराजको अवस्थालाई उपन्यासकारले आफू सर्वज्ञदर्शी बनेर वर्णन गर्दै कथानकको प्रारम्भ गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले प्रमुख पात्र अमरराजको कथालाई प्रष्ट पार्नका लागि विभिन्न पात्रहरूसँग सम्बन्धित उपकथालाई जोडेका छन् । यस उपन्यासमा अमरराजका जिजु बाजेको कथा पूर्वदीप्तिका रूपमा आएको छ । त्यसैगरी अमरराजका बाजे आत्मारामको कथा छ, बाबु शिवशर्माको कथा छ, अमरराजका दौंतरीहरूको कथा छ, अमरराजको भतिजो कमलराजको कथा छ, छोरी मञ्जुलाको कथा छ, दिपेन्द्र खनालको कथा छ, अङ्गुलबाबाको कथा र किशोरको कथा पनि छ । उपन्यासमा प्रस्तुत यी विभिन्न उपकथाहरू र ती उपकथासँग सम्बन्धित पात्रहरूका माध्यमबाट उपन्यासकारले प्रस्तुत रूपमा अमरराजको पाँचपुस्ते संयुक्त परिवार र उक्त परिवारका सदस्यहरूमा उत्पन्न भएको विसम्बन्ध बोधलाई प्रकट गरेका छन् भने अप्रस्तुत रूपमा सम्पूर्ण मानव जातीको अतीत वर्तमान र भविष्यत्को कथालाई यथार्थ रूपमा प्रकट गरेका छन् ।

अमरराजका जिजुबाजेको उपकथामा उनका ६ भाई छोराहरू आत्माराम सहित अन्य पाँचभाई र तिनका पत्नीहरूले आफ्ना बाबु-आमा एवम् सासु-ससुरालाई गर्ने गरेको स्याहार-सुसार, मान-सम्मान एवं घर परिवारको मेलमिलाप देखेर आफूलाई अरूदाजुभाई भन्दा भाग्यमानी ठान्दै गर्वले फुलेका बुढा उता बुहारीहरूले थोत्रान र ओसिलो घरमा बस्न

असहज भएका कारण बुढा-बुढीको अगाडी आफू-आफूमा झगडा गरेजस्तो गरी उक्त घरबाट छुट्टि भिन्न भएर बाहिरिने सल्लाह बमोजिम सुरू गरेको झै झगडाका कारण बुढाले अन्त्यमा केही सीप नलागी सबैलाई बोलाएर अशंबण्डा गरिदिएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । अशंवण्डा पश्चात् पनि तीन भाई छोराहरू बुढा-बुढीसँगै बस्ने भएका र अन्य तीनभाई अन्यत्र घर बनाई सर्ने निर्णय भएका कारण अन्यत्र बस्ने छोरा बुहारीले आफूहरूलाई बाबु-आमाको सेवा सुश्रुषा गर्ने अवसरबाट वञ्चित नगर्नुहोला भन्ने याचना सहित घरबाट बाहिरिएका छन् (२५/२६) । उपन्यासमा प्रस्तुत यस प्रसङ्गले बुढाका ती छोरा-बुहारीहरू आफ्नो इच्छा पूरा गर्न पनि सफल भएका र बाबु-आमाको अगाडी नराम्रो बन्नु पनि नपरेकोले आफूलाई अत्यन्तै कृतज्ञ र सफल ठानेको देखिन्छ ।

अमरराजका बाजे आत्मारामको कथामा पनि श्रीमतीको मृत्युपश्चात् आफू एक्लो भएको महशुस गरेका आत्मारामलाई परिवारका सदस्यहरूले एकातिर आवश्यकताहीन मिल्क्याउन लायक वस्तुका रूपमा हेर्ने गरेका छन् भने अर्कोतिर बेला-बेलामा उनको अवस्थाबारे जानकारी लिएर कर्तव्य पालना गरेको जस्तो देखाइएको छ (२९) । आत्मारामको अनुपस्थितिमा परिवारका सदस्यको उपहासको पात्र बनेका आत्माराम सबै कुरा बुझ्दा-बुझ्दै पनि केही थाहा नपाए जस्तो गरी बाँच्न बाध्य छन् । उनलाई आफू परिवारमा बोझ बनेको कुरा थाहा छ, तर पनि उनी कुनै प्रतिकार गर्न सक्ने अवस्थामा छैनन् (३१) । डाक्टरले आत्मारामको मृत्यु नजिक आइपुगेको बताएपछि उनको सेवा सुश्रषामा बृद्धि गरेका उनका परिवारका सदस्यहरूमा बुढाको मृत्युले पीडा बोध हुनु भन्दा पनि उनले बाकसको साँचो कहाँ राखे होलान्, भन्ने कुराप्रति उनीहरूको ध्यान गइरहेको देखिन्छ (३३) । उपन्यासमा वर्णित पात्र आत्मारामको कथाको यस प्रसङ्गले वर्तमान समाजमा देखापर्दै गएको सम्पत्ति प्रतिको लोभ लालचले आफ्नो र अर्को भन्ने सम्बन्धलाई बिर्सिंदै गई पैसाकै पछि लाग्ने मानवीय प्रवृत्ति प्रति तीखो व्यङ्गय प्रहार हुन पुगेको छ ।

अमरराजका बाबु शिवशर्मा आत्मारामको मृत्युपश्चात् परिवारका बृद्ध सदस्यका रूपमा देखापरेका छन् । आफ्नो लामो जीवनकालमा श्रीमतीसँग समेत लुकेरै रक्सी सेवन गर्न सफल शिवशर्मा आफूलाई जवान देखाउन विभन्न औषधीहरूको सेवन गर्ने र फुलेको कपाललाई रङ्ग्याएर कालो बनाउने काम समेत गरेको देखिन्छ (८) । श्रीमतीको

मृत्युपश्चात घरपरिवारमा खर्चपर्चको कुरा सुनाउँदा श्रीमतिको सम्झनाले उदास देखिने शिवराम परिवारमा आफ्नो हैसियत गुम्दै गएको थाहापाएपछि आफ्नो जीवन आफ्नो इच्छा बमोजिम भोग्ने निर्णय गरी नवयौवना मीनासँग विवाह गरी बाहिरै डेरा गरेर बस्न थालेको कुरा उपन्यासमा वर्णित छ (३८) । यसरी उपन्यासको प्रमुखपात्र अमरराजको बाबुको भूमिकामा रहेका शिवशर्मा नै परिवारप्रतिको कर्तव्य-अकर्तव्य बिर्सेर नयाँ पुस्तासँग फिट हुन नसकेजस्तै गरी हिँडेको प्रसङ्गले अब अमरराजको घर परिवार अस्तव्यस्त हुन लागेको कुरा सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुखपात्र अमरराज घर चलाउने जिम्मेवारी आफ्नै काँधमा भएरपनि दिनहुँ साथीभाईसँग रक्सी खाएर हिँड्ने र घर परिवारमा नुनतेलको जोहो गर्न पनि चाँसो नदिने कर्तव्यहीन पात्रको रूपमा देखापरेको छ । अमरराजले दालमा नुन चर्को भएको कुरा गर्दा उसकी स्वास्नीले नुन बाहेक अरु केही नभएकोले त्यस्तो भएको हो, भन्दै दिनप्रतिदिन खोंक्रिदै गईरहेको परिवारको अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरेकी छ (२) । अमरराजको कथासँगै उसका दौंतरीहरूको कथापनि जोडिएको छ । आफूसँग पैसा नभए रिन खोजेरै भएपनि दिनहुँ रक्सी र केटीमा रमाउने अमरराजका साथीहरू पैसा खर्च गरेरै भएपनि नर्मदासँग अनैतिक सम्बन्ध राख्ने गर्दछन् । तर अमरराज भने यस कुरामा अछुतो रहेको देखिन्छ (१६) । कमलराजको नयाँ बन्दै गरेको घरमा रक्सी खान जाने क्रममा अमरराजका साथीहरूको आग्रहमा पालेले उपस्थित गराएकी १३/१४ वर्षकी केटीलाई अमरराज र जीवनकै कारण छुट्कारा दिइएको थियो तर पछि त्यही कुरा अमर र जीवनले उक्त केटीलाई रेप गरेका भनेर फैलिएका कारण जीवन आत्महत्या गर्न बाध्य भएको छ भने अमरराज परिवारका सदस्यबाट एक्लिनु परेको कुरा अमरराजले पत्तै पाएको छैन । धेरै रक्सी सेवनका कारण दीर्घ रोगले ग्रस्त भई परिवार र साथीभाईबाट टाढा गाउँमा गएर मृत्यु वरण गरेको शम्भुकै सम्झनामा भन्दै उसको तेह्रौं पुण्य तिथिको दिनबाट नै पुनः रक्सी खान सुरू गरेका बलराम, जीवन, माधव, भैरव र अमरराज आफूहरू अल्कोहलिक हुनुमा भगवान दोषी भएको ठहर गर्दै रक्सीलाई निरन्तरता दिन्छन् । किनभने उनीहरू रक्सी बिना एक सेकेन्ड पनि बाँच्न नसक्ने भएका छन् (५८) । तर त्यसको केही समय पश्चात् बलराम, शम्भुको मृत्यु भएकै गाउँतिर सरूवा मिलाएर उनीहरूबाट छुट्टिएर गएको छ (६) भने भैरव साधु बनेर हिँडेको देखिन्छ (५८) । बाँकी रहेका जीवन माधव र अमरराज मध्ये जीवनले

आत्महत्या गऱ्यो भने माधवले जीवनको आत्महत्याको सम्भावित कारण अमरलाई सुनाएर आफ्नो बाटो लाग्यो (६५) । ऊ कहाँ गयो ? के गऱ्यो ? कुनै जानकारी पाइएन तर अमरराज भने केही दिन दखि के गर्ने, कसो गर्ने कुनै निर्णय नै गर्न नसकी दुबिधामा बाँचिरहेको छ । ऊ आफैसित त्रसित छ त्यसैले ऊ राती दुई बजेसम्म सुत्दैन । किनभने जीवनको मृत्यु भएको एक बजेर पैंतालिस मिनेट जाँदा भएको हो । दुई बजे पछि भने उसले आफूलाई सुरक्षित ठानी सुत्ने गरेको छ । झुटो हल्लाका कारण घर परिवारको माया -ममता, साथीभाई, इष्टमित्र सबैबाट त्यक्त भएर नितान्त एक्लो अवस्थामा पुग्दा पनि अमरराज महाशय अहिलेलाई मर्न भने चाहँदैन (६६) । यसरी बाँच्नुको कुनै अर्थ नहुँदा पनि मर्न नचाहने अमरराजको जीवन जतातत‌ै विसङ्गतिमा रूमल्लिएको छ र के गर्ने के नगर्ने भन्ने दुबिधै दुबिधामा अलमलिएको छ । त्यसैले उपन्यासमा प्रस्तुत अमरराजको कथाले समग्र मानवजातीको जीवनभोगाइलाई व्यङ्ग्यात्मक तरिकाले प्रकट गरेको देखिन्छ ।

त्यसैगरी अमरराजकी छोरी मञ्जुला अन्य स्त्रीपात्र भन्दा फरक प्रवृत्तिकी पात्रका रूपमा देखापर्छे । आजको आधुनिक जमानामा पनि पुरानै शैलीमा बाँच्न चाहने मञ्जुला उसका साथीहरू र दिदीहरूले जति आग्रह गर्दा पनि ऊ परिवर्तन हुन चाहन्ने । परिवारका बृद्ध सदस्यप्रति माया र सहानुभूति राख्ने मञ्जुला बाजे आत्मारामको मुखबोला पात्रका रूपमा देखापरेकी छ । आत्मारामले आफ्ना मनका कुरा मञ्जुलालाई सुनाएर आफ्नो मनलाई हलुको बनाउँछन् । मञ्जुलाले पनि बाजेका कुरा ध्यान दिएर सुन्छे (२९) । तर उसले परिस्थितलाई बदल्न केही गर्न सकेकी छैन । बाजे आत्मारामको अवस्थाबारे जानकारी प्राप्त गर्ने माध्यमका रूपमा मञ्जुलालाई परिवारले प्रयोग गरेको देखिन्छ । मञ्जुला परिवारले जे गर भन्यो त्यही गर्न बाध्य पात्रका रूपमा उपस्थित छे । अन्त्यमा उसको विवाह भएर परिवारबाट छुट्टिन पुगेकी छ ।

अमरराजको भतिजो कमलराजको कथा पनि यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको अर्को एउटा उपकथा हो । कमलराज थोरै पढेर पनि छोटो समयमै करोडौंको मालिक बन्न सफल पात्र हो । कमलराजको आम्दानीले घर परिवार चल्न थालेपछि उसकी स्वास्नी सङ्गीताले अमरराज र उसको परिवारलाई हेलाको दृष्टिले हेर्ने गर्दछे र अमरराजलाई जँड्याहाको संज्ञा दिनपनि पछि पर्दिन (४२) । परिवारमा आफ्नो छुट्टै किसिमको रोब रवाफ जमाइसकेको

कमलराजको सल्लाह बिना परिवारमा कुनैपनि कार्यको आयोजना हुन छोडिसकेको थियो । त्यसैले छोरीको बिहे गर्नका लागि पैसाको खाँचो पर्ने हुँदा पैसाको जोरजाम गरेर मात्र केटाको खोजी गर्ने मनसायले जुनियर नै भएपनि कमलराजको सल्लाह लिन र उसँग ऋण माग्न पुगेको अमरराजसँग कमलराजले पहिले आफ्नो अशंमा भएको सम्पूर्ण सम्पत्ति आफ्नो नाममा गराइदिनुपर्ने सर्त राख्छ र उसले भने बमोजिम अमरराज राजी भएपछि मात्र ठूलोबाबुलाई ऋण उपलब्ध गराउँछ । यस घटनाले अमरराज एकातिर होलो मानेर फर्किन्छ भने अर्कोतिर समय बदलिएको देखेर अनौठो अनुभव गरीरहन्छ (४५) ।

कमलराज र उसकी स्वास्नी सङ्गीताले लुकी-लुकी मिठा-मिठा परिकार बाहिरबाट मगाएर खाने गरेका तर ठूलोबाबु अमरराजको नाममा भान्छामा भात पाक्न समेत छोडीसकेको र उक्त कुराले अमरराजकी स्वास्नीले अत्यन्तै पीडा बोध गरेको प्रसङ्ग पनि प्रस्तुत उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ (४२) । तर अन्त्यमा भने कमलराजले अमरराजको परिवारलाई आफ्नो एउटा घरमा बस्ने खाने व्यवस्था मिलाउनु र बहिनीको बिहे गरिदिने जीम्मेवारी समेत लिनुले कमलराजको उदार भावनाको प्रकटीकरण भएको छ भने उता ठूलोबाबु अमरराजलाई भने त्यही पुरानै थोत्रो घरमा बसिदिए हुन्थ्यो भन्ने चाहना राखेबाट उसले अमरराजको परिवारप्रति देखाएको उदारता कुनै न कुनै माध्यमबाट स्वार्थले मुछिएको हुनसक्ने सम्भावना रहेको कुरा उपन्यासमा सङ्केत गरिएको छ ।

त्यसैगरी उपन्यासमा दिपेन्द्र खनालको उपकथा पनि जोडिएको छ । दिपेन्द्र खनाल आफ्नो बिहेको दिनमा पनि लुकी लुकी रक्सी खाएर बिहेको साइत भन्दा अगाडी नै रक्सी लागेर ढल्न पुगेको र उसको जेठानको अवस्था पनि त्यस्तै भएको प्रसङ्ग, देखाएर प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरू विसङ्गतिको शिकार बनेको कुरा प्रष्ट रूपमा देखाइएको छ (१०) । उपन्यासमा अङ्गुलबाबाको कथा पनि पूर्वदीप्तिका रूपमा प्रस्तुत भएको उपकथा हो । उक्त कथाको पात्र अङ्गुलबाबा बाहिर धर्मकर्म गरी सन्यासीको रूप धारणा गरेर घर घरमा भीक्षा माग्दै हिँड्ने गरेको तर मौका पर्दा भने परस्त्री माथि आँखा लगाउन पनि पछि नपर्ने (२४) उसको खराब चरित्रका माध्यमबाट वर्तमान समाजमा देखापर्ने ढोङ्ग र हुने गरेको यथार्थप्रति व्यङ्ग्य प्रहार हुन पुगेको देखिन्छ ।

उपन्यासको अर्को पात्र किशोरको प्रसङ्ग पनि उपन्यासमा जोडिएको अर्को एउटा उपकथा हो । उपन्यासकारले अमरराजको विगतलाई प्रष्ट पार्नका लागि किशोर भन्ने पात्रको निर्माण गरेर किशोरले जुनसुकै केटीलाई पनि मायाजालमा फसाएर मोज मस्ति गर्ने गरेको तर, अमरराज भने केटीले नै प्रेमपत्र पठाउँदा पनि माया प्रेम तर्फ खासै ध्यान नदिएको अथवा चाहना भएर पनि इज्जतको डरले त्यतातर्फ बेवास्ता गर्ने गरेको प्रसङ्ग देखाउँदै तारा भन्ने नाम गरेकी केटीको प्रेमपत्र पाएर पनि त्यसको जवाफ नै नदिइ बसेको र आखिर त्यही किशोर नामको युवकसँग ताराको विवाह भएको प्रसङ्ग देखाएर प्रायः जसो सबै केटी किशोरको सामीप्यतामा पुगेको कुरालाई देखाइएको छ (१७) । त्यसैगरी एकदिन बसमा यात्रा गर्ने क्रममा अमरराजको सामीप्यमा आएकी केटी मीनासँग पनि अमरराज ट्याक्सिमा यात्रा गर्नुबाहेक अरू केही नभएको तर पछि त्यस केटीलाई पनि त्यही किशोरले बिहे गरेर बिदेश तिर लगेको भन्ने खबर अमरराजले प्रमोदको माध्यमबाट पाएको छ (१९) ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले अमरराजको कथाका माध्यमबाट परिवारमा पुरानो पुस्ताले नयाँ पुस्ताबाट हेपिनुपरेको अवस्था र नयाँ पुस्ताले पुरानो पुस्ताको कुनै मान, मर्यादा राख्न छोडी आफ्नै तरिकाले चल्ने गरेको, जसले गर्दा पारिवारिक जीवनमा विसम्बन्ध बोध हुन पुगेको कुरा देखाई, वर्तमान समाजमा पनि सम्पूर्ण मानव जातिको अवस्था त्यस्तै हुन थालेका कारण आफ्नो र अर्को, ठूलो र सानो, मान-मर्यादा जस्ता सबै कुरा विस्तारै हराउँदै जान लागेको र मान्छे नितान्त व्यक्तिगत तरिकाले चल्न थालेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा जोडिएका उपकथा र ती उपकथामा संलग्न पात्रहरू कसैको पनि समाज, परिवार र आफन्त, कसैसँग कुनै सरोकार नभएको र उपन्यासको अन्त्यतिर सबै पात्रहरू एक्लिदै-एक्लिदै गएका कारण उपन्यासका सम्पूर्ण कथा र उपकथामा वर्णित पात्रहरूको जीवनशैली विसङ्गतिपूर्ण हुन पुगेको देखिन्छ । अनौपचारिक शैलीमा रचना गरिएको प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा गौतमले उपन्यासका पात्रहरूलाई कहीँ कतै नियन्त्रण गर्न चाहेका छैनन् । घटनाहरू जता जता जान चाहन्छन् त्यतै त्यतै छोडिदिएका छन् र पात्रहरूले जे जे गर्न खोज्छन् त्यो त्यो गर्न दिइएको छ । जसको फलस्वरूप उपन्यासका सम्पूर्ण पात्रहरूको जीवन अस्तव्यस्त हुन पुगेको छ । उपन्यासमा देखापरेको यही अस्तव्यस्तता नै उपन्यासको बैशिष्ट्य बन्न पुगेको छ । तर सम्पूर्ण उपन्यासका पात्रहरू र तिनीहरूसँग जोडिएका उपकथाहरू अमरराजको विगत, वर्तमान र

भविष्यत्‌को कथालाई प्रष्ट पार्नका लागि उपस्थित भएका देखिन्छन् । जसबाट उपन्यासकार सम्पूर्ण मानवजातिको अतीत, वर्तमान र भविष्यको यथार्थ कथालाई प्रस्तुत गर्न सफल भएका छन् ।

यसप्रकार प्रस्तुत उपन्यासको कथानकलाई अध्ययन गर्दा र उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई अवलोकन गर्दा उपन्यासका पात्रहरूको जीवन कहीँ कतै र कसैको पनि सङ्गतिपूर्ण भएको देखिंदैन । न त कथानक नै सरल रूपमा अगाडि बढेको छ । त्यसैले यो उपन्यासमा कथानकलाई भन्दा पनि पात्रहरूलाई बढी महत्त्व दिइएको हुँदा प्रस्तुत उपन्यासलाई पात्र प्रधान उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.७.२ चरित्रका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्रहरू

चरित्र भन्नाले आख्यान वा कथानकमा प्रयुक्त पात्रहरूको हाउभाउ, आनीबानी, अचारण व कार्यशैली आदिलाई बुझिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा चरित्र त्यस्तो ठाउँ विशेष हो, जसभित्र ती आख्यानमा समेटिएका घटना र विचारहरू, विघटित, सङ्घटित र विन्यस्त हुन्छन् । अर्थात् चरित्र भन्नाले उनै पात्रका आचरण एवं मनोवृत्तिहरूको सञ्जाल हो (नेपाल, २००५ : ५१) । यसै आधारमा प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको मनोवृत्ति, कार्यशैली एवं आचरण र उनीहरूका जीवनमा घटेका घटनाहरूको विस्तृतीलाई नै उपन्यासको चरित्र मान्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्येको प्रमुखपात्र अमरराजको मनोवृत्ति कमजोर रहेको छ । जसले गर्दा अमरराज प्रमुखपात्र भएर पनि नायक बन्न सकेको छैन । उसले सर्वप्रथमतः राम्रो कमाई गरेर घर-परिवारका आवश्यकता पूरा गर्न सकिरहेको छैन । अर्को कुरा परिवारका न्युनतम आवश्यकता पूरा गर्न नसक्ने अवस्थामा हुँदा हुँदै पनि उसले रक्सी खान छोड्दैन । उसले आफ्नो रक्सी खाने बानीलाई सकेसम्म गोप्य राख्न त चाहन्छ, तर त्यो सम्भव हुँदैन । अमरराजले श्रीमतीसँगबाट चप्पल किन्न भनी मागेको पैसा समेत रक्सीमा उडाउँछ (४) । ऊ मात्रै होइन उसका दौंतरीहरू पनि त्यस्तै छन् । कोही घरबाट चामल किन्नका लागि लिएर हिंडेको पैसा साथीहरूसँग रक्सी खाँदैमा सखाप पार्छन् त कोही छोराको फी तिर्ने पैसा समेत बाँकी राख्दैनन् (९) । करोडौंको मालिक भतिजो कमलराजसँग

ऋण माग्दा उसले घर जग्गा पहिले आफ्नो नाममा गराइदिनुपर्ने सर्त राखेको छ र केही उपाय नलागेपछि त्यो पनि स्वीकार गर्नुपर्ने अवस्था अमरराजको जीवनमा आएको छ, तर पनि ऊ कहिल्यै रक्सी खान छोड्ने पक्षमा भने देखिदैन (४५) । घरपरिवार भन्दा साथीहरू र रक्सीलाई पहिलो प्राथमिकता दिने अमरराज अन्त्यमा कसैको मृत्यु हुने, कोही सरूवा गरेर अन्यत्र जाने त कोही साधु बनेर हिँड्ने गरेका कारण एक्लिन पुगेको छ । तर पनि ऊ अझै मर्न चाहन्न, केवल रक्सीको सहारामा भएपनि बाँचीरहेको छ (६६) । त्यसैले अमरराजलाई वर्तमान समाज र परिस्थिति अनुकूल चलन नसक्ने एक असफल पात्र भएकोले प्रतिकूल चरित्र भएको पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । जीवनमा ऊ एक आदर्श व्यक्तिका रूपमा परिचित हुन चाहन्थ्यो तर उसलाई परिस्थितिले अर्कै बनाएको छ । जीवनमा यौनजन्य अनैतिक कार्यमा कहिल्यै हात नहाल्ने अमरराजलाई उपन्यासको अन्त्यतिर रेप गरेको आरोप लागेको कुरा थाहा पाएर ऊ छाँगाबाट खसे जस्तै भएको छ । यसरी हेर्दा उसको जीवनमा कुनै सङ्गति रहेको छैन । केवल दिन काट्नुमात्र उसको उद्देश्य जस्तो बन्न पुगेको छ । जसले गर्दा ऊ आफ्नै खराब चरित्रका कारण घर परिवारबाट पनि अपहेलित भएर बाँच्न बाध्य पात्रका रूपमा देखिन्छ ।

त्यसैगरी अमरराजका बाजे आत्माराम आफ्नी श्रीमतीको मृत्युपश्चात परिवारमा आफूले पनि हैसियत गुमाएको हुँदा आफूपनि मरेतुल्य भएर बाँच्नुपरको महशुस गर्छन् (२९) । वर्तमान समयमा मानिस यतिसम्म निष्ठूर बन पुगेका छन् की बुढाको मृत्यु हुँदा बुहारीहरू, आफन्तहरू र छिमेकीहरू समेत बुढा मरेको पीरले रोए जस्तो गर्दै उनको सम्झनामा उनको कोठामा पुगेको बहाना गरी बाजेको बाकसको साँचो कतै भेटिन्छ की भन्ने अशाले कोठा वरिपरि नियाल्न पुग्छन् (३४) । यस प्रसङ्गले मान्छे पैसा र धन सम्पत्तिको मामलामा यतिसम्म स्वार्थी र तल गिर्दै छ की मान्छेको मृत्यु भन्दा ठुलो उसको धन सम्पत्तिलाई महत्त्व दिन थालेको छ । यो घटना र उक्त घटनासँग सम्बन्धित पात्रहरूको चरित्रले आजको समाजमा मौलाउँदै गएको स्वार्थी प्रवृत्तिप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गर्न उपन्यासकार सफल भएका छन् ।

अमरराजका बाबु शिवशर्मा पनि आफ्नी श्रीमतीको मृत्यु पश्चात् घरमा खर्चपर्चको कुरा चल्दा उदास बनेर देखापर्ने मान्छे घरमा नाति-नातिना, पनाति-पनातिनाको उपस्थिति

भइसक्दा पनि नवयौवना र जागिरदार मीनालाई देखेपछि उसँग प्रेम गरेर विवाह समेत गर्न पुगेको देखिन्छ । यसका साथै शिवशर्मा अब मीनालाई विवाह गरेपछि घरभन्दा बाहिरै डेरा गरेर बस्न थालेका छन् (३८) । शिवशर्माको यस चरित्रले पनि आजको समाजमा मानिसहरूले जसरी कर्तव्य-अकर्तव्य, मान-सम्मान, इज्जत-प्रतिष्ठा आदि सबै भुलेर व्यक्तिगत स्वार्थका पछि लाग्ने गर्छन्, तिनै यथार्थ जगतका पात्रको प्रतिनिधि पात्रका रुपमा शिवशर्माको चरित्र चित्रण गर्न उपन्यासकार सफल भएका छन् ।

कमलराज यस उपन्यासको अलि फरक पात्र हो र पनि समाजका यथार्थ घटनाहरूलाई प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । कमलराज जसरी भएपनि पैसा कमाएर ऐस आरामले जीवन जीउनुपर्छ, भन्ने मनसाय भएको पात्र हो । उसले एस.एल.सी. सम्म मात्र पढेको छ, तापनि छोटो समयमै करोडौको मालिक भएर देखापरेको छ । परिवारमा पैसाको आवश्यकता पर्ने कुनैपनि काम कमलराजको सल्लाह बिना आँट्न सक्दैनथे । जेहोस् उसको रोव रवाफ परिवारमा छुट्टै किसिमको स्थापित भइसकेको देखिन्छ । ठूलो बाबुले २/३ लाख ऋण माग्दा आफ्नो नामको अंश सबै आफूलाई लेखाइदिनुपर्ने सर्त राखेको कमलराज पछि गएर एकातिर ठूलाबाबुको परिवारको अवस्था दयनीय बन्दै गएपछि अमरराजको परिवारको लालन-पालन र बहिनी-मञ्जुलाको बिहे समेत गरिदिने जिम्मेवारी लिएको छ भने अर्कोतिर अमरराजलाई त्यही थोत्रो घरमा बस्न आग्रह गर्न पुगेको छ । यसरी हेर्दा कमलराजको व्यवहार कहिले कठोर त कहिले दयालु स्वभावको देखिन्छ । कमलराजको यस प्रकारको गतिशील चरित्रका कारण ऊ एउटै समयमा अमरराजका लागि प्रतिकूल र अमरराजको परिवारका लागि अनुकूल चरित्र बनेर देखापरेको पात्र हो ।

अमरराजका दौंतरीहरू भैरव, शम्भु, माधव, बलराम, जीवन आदिको चरित्र पनि अमरराजकै चरित्रसँग मिल्दोजुल्दो रहेको छ । उनीहरू त झन् यौनजन्य कार्यमा मरिहत्ते गर्ने र जँड्याहा प्रवृत्तिका देखिन्छन् । ब्लडक्यान्सरका कारण शम्भुको छिट्टै मृत्यु हुँदैछ, भन्ने थाहा पाएका अमरराज र उसका साथीहरू अब के गर्ने त भन्ने दुबिधामा पर्छन्, तर उनीहरूसँग कुनै त्यस्तो उपाय हुँदैन, जसले शम्भुलाई बचाउन सकियोस् । शम्भुको मृत्यु पश्चात १२ दिनसम्म रक्सी नखाएका उनीहरू तेह्रौं दिनमा उसैको सम्झनामा रक्सी खान सुरू गर्छन् र फेरी पनि उनीहरूको दिनचर्या उही पुरानै तरिकाले व्यतित हुन थाल्दछ ।

केही समय पश्चात् बलराम जागिरको सरूवा गराई शम्भुको मृत्यु भएकै गाउँतिर लागेको छ भने भैरव साधु बनेर देखापरेको छ । बाँकी रहेका माधव, जीवन र अमरराजमध्ये जीवनले पनि आत्महत्या गर्‍यो । अन्त्यमा बाँकी रहे माधव र अमरराज । अमरराज त त्यही थोत्रो घरमा रक्सीको साहारामा बाँचीरहेको छ तर माधव भने कता गयो, के गर्‍यो भन्ने कुराको कुनै सङ्केत पाइदैन । यसरी अमरराज र उसका दौंतरीहरूको जीवन केवल रक्सी र केटीमा बित्यो । उनीहरूले जीवनमा न कुनै प्रगति गर्न सके न परिवारलाई खुशी नै दिन सके । सँधै अभावको भूमरीमा रूमल्लिदा पनि उनीहरू जसरी भएपनि रक्सी खाने पैसा भने जोहो गर्थे र रक्सी खाएरै जीवनलाई समाप्त पार्न पुगेका छन् । उपन्यासका यी ६ जना पात्रहरूले आफ्नो लागि त केही सोचेनन् नै न त कहिल्यै परिवारको लागि केही सोंचे । तसर्थः प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासका यी पात्रहरूले वर्तमान समाजमा रहेका यथार्थ पात्रहरूको विसङ्गतिपूर्ण जीवनको चित्रण गर्न सफल रहेका छन् ।

यसरी हेर्दा उपर्युल्लिखित पात्रहरू लगायत उपन्यासका जतिपनि पात्रहरू छन्, चाहे अमरराजकी स्वास्नी होस्, चाहे छोरी मञ्जुला, चाहे अमरका भाई बुहारीहरू होउन् या त उनीहरूका छोराछोरी, चाहे होटेलमा काम गर्ने ठीटो शिवे हास्, जोसुकैले पनि वर्तमान समाजका समग्र मानवजातीको यथार्थ व्यवहारको प्रकटीकरण गर्न र उनीहरूको चरित्र चित्रण गर्नमा सफल रहेका देखिन्छन् । त्यसैले प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको व्यवहार, चालचलनलाई हेर्दा उपन्यासकारले प्रस्तुत पात्रहरूलाई वर्तमान समाजबाट जस्ताको तस्तै टपक्क टिपेर उपन्यासमा उभ्याएको जस्तो लाग्छ । तसर्थः **दुबिधा** उपन्यास पात्रहरूको चरित्र-चित्रणका हिसाबले सबल र सफल उपन्यासका रूपमा देखापरेको छ ।

४.७.३ सारवस्तुका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्रहरू

आख्यानमा रचनाकारले व्यक्त गरेका विचारको निचोड वा सारलाई नै सारवस्तु भनिन्छ । सारवस्तुलाई अर्को शब्दमा विचारतत्त्व पनि भनिन्छ । यसै आधारमा **दुबिधा** उपन्यासमा उपन्यासकार गौतमले व्यक्त गर्न खोजेको विचारतत्त्वका आधारमा यस उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको विश्लेषण यसरी गरिएको छ :

दुबिधा उपन्यासमा उपन्यासकार गौतमले विभिन्न पात्रहरूको प्रयोग गरेर ती पात्रहरूको जीवनशैलीको वर्णन गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त धेरैजसो पुरुषपात्रहरू यौनद्वारा सञ्चालित छन् । उनीहरूले घरभित्र र घर बाहिर नजानिदो तरिकाले स्त्रीप्रति दमन र शोषण गरिरहेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त सम्पूर्ण पात्रहरू आ-आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने तर्फ अग्रसर देखिन्छन् । उपन्यासमा वर्णित पुरानो पुस्तालाई नयाँ पुस्ताले गर्ने गरेको व्यवहारका कारण उनीहरूले आफूलाई कुनै प्रयोगहीन, मिल्क्याउन लायक वस्तुका रूपमा हेर्ने गरेको थाहा पाएपछि मान्छे आफै परित्यक्त हुँदै गएका देखिन्छन् । उपन्यासका पात्रहरूले बेला-बेलामा अस्तित्त्व चिन्तन गर्न पुग्दछन् भने फेरि विसम्बन्ध बोध गरी एकाकीपन ओढेर बस्न बाध्य छन् (भट्टराई, २०६४ : ज) । अमरराजका जिजुबाजे देखि अमरराज सम्मको पुस्ता पालैपालो एकपछि अर्को गर्दै परिवारबाट अपहेलित बन्न पुगेका छन् । त्यस्तै अमरराजका साथीहरू पनि जब उमेर ढल्किदै जान्छ, तब उनीहरू परिवारको बोझका रूपमा देखापर्न थाल्छन् । शम्भु दीर्घ रोगका कारण ओछ्यान पर्दा पनि परिवारबाट त्यति वास्ता गरेको देखिदैन, बरू उल्टै स्वास्नीले झर्को फर्को व्यक्त गरेकी छ । त्यसैले शम्भुले ब्रह्माण्डमा यो ग्रह बाँच्ने लायक नरहेको, ग्रहमा यो मुलुक बाँच्न लायक नरहेको र मुलुकमा आफूहरू झन् बाँच्ने लायक नरहेको भन्ने विचार व्यक्त गरेको छ (५६) । शम्भुका माध्यमबाट प्रकट गरिएको यो वाक्य नै सम्पूर्ण उपन्यासको सारवस्तुका रूपमा देखापरेको छ । रक्सी र तरूनीको दुर्व्यशनीमा डुबेका अमरराजका साथीहरू पनि रोग भोग र बेइज्यतिका कारण आफूहरू बाँच्न लायक नरहेको कुरामा सहमत भएका देखिन्छन् र उनीहरू बिस्तारै एकपछि अर्को पलायन हुँदै गएका छन् ।

अमरराज र उसको पाँचपुस्ते परिवारका सदस्यहरू पनि एकपछि अर्को पुस्ताले विसम्बन्ध बोध गरेका छन् भने उनीहरू परिस्थितिको कमारो जस्तै बनेर आफ्नो इच्छा विपरीत जीवन जीउन बाध्य छन् । समय-समयमा आइपर्ने विभिन्न समस्याहरूका कारण मान्छे यो गरौं की त्यो गरौं भन्ने दुबिधामा रूमल्लिरहेका देखिन्छन् । अझ विशेषगरी अमरराजको जीवन सुरूदेखि अन्त्यसम्म दुबिधै दुबिधामा रङ्मङ्एिको छ । शम्भुको मृत्युपश्चात् जीवनको महत्त्व गौण भएको, संवेदना समाप्त भएको अनुभूति गरेका अमरराज र उसका साथीहरूले मानिसको जीवनमा अब शुष्कता र जडत्त्व मात्र बाँकी रहेको ठान्दछन् । विस्तारै एकपछि अर्को साथी गुमाउँदै गएको अमरराज अन्त्यमा सम्पूर्ण

साथीहरूबाट पनि एक्लिएको छ भने, खराब हल्ला र झुठो आरोपका कारण परिवारका सदस्यहरूबाट पनि अपहेलित र त्यक्त भएको छ । यस्तो परिस्थितिमा अमरराजको जीवन निकृष्ट बन्छ, उसलाई तुच्छताबोध र उद्देश्य हीनताले छोप्छ । यस बखत अमरराज आफूलाई मिल्किएको वस्तुजस्तै अनुभव गर्न पुगेको छ ।

यसरी हेर्दा जसरी **दुबिधा** ले ब्रह्माण्डका सारा मान्छेको जीवनमा आइपर्ने छनोटका अनिर्णयहरूलाई जनउँदछ । मान्छेको जीवन छनोट हो । त्यसैले मान्छे टेन्सन र दुबिधा मध्ये एउटा छान्न बाध्य छ । किनकी उसले दुवै रोज्न सक्तैन । तर आजको छनोट पनि अर्कैको हातमा छ । आजको पात्रले सम्पूर्ण रूपले स्वतन्त्रता गुमाइसकेको छ । ऊ परिस्थितिको हातमा एक पुतली जस्तै भएको छ । त्यसरी नै दुबिधाका पात्रहरू पनि परिस्थितिवश एकपछि अर्को गर्दै पलायन हुँदै गइरहेका छन् । जीवन अधिक नीरस, निरर्थक र उपहासपूर्ण हुँदै गएपछि उनीहरू एक्लिदै गएको देखिन्छ । विसम्बन्ध बोधले यस उपन्यासका पात्रहरूलाई गलाउँदै गएको छ । जसका कारण उनीहरू पलायन रोजी मृत्यु चिन्तनमा डुब्न थालेका छन् । फलस्वरूप दुबिधाका पात्र मर्ने, भाग्ने, रोगिने, आत्महत्या गर्ने र असुरक्षितताले घोरिने अवस्थामा पुगेका छन् (भट्टराई, २०६४ : थ) ।

यसप्रकार उपन्यासकारले आजको २१ औं शताब्दीमा विश्व ब्रह्माण्ड परिवारको परिवेशमा उमेर ढल्कन लागेको अमरराज र अरूसाथीको कथा जोडेर हेर्दा लेखक-पात्रको अनुभव वा बँचाइसँग उसको मानसिकतासँग मिल्ने केही होलान् जस्तो लाग्न सक्छ तर यो वर्गका औसत नेपालीको यो कालको यो परिस्थितिको, जुनबेला व्यक्ति असहाय, एक्लो र आकाङ्क्षाहीन भएको हुन्छ, त्यस्ता आम मानवजातीको कथा प्रस्तुत गर्नु उपन्यासको उद्देश्य हो भने उपन्यासमा वर्णित पात्रहरू वर्तमान समाज र परिवेशका आम मानवजातीको प्रतिनिधित्व गर्ने यथार्थ पात्रका रूपमा देखा परेका छन् ।

४.७.४ दृष्टिबिन्दुका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्रहरू

उपन्यासमा कथायिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो (बराल र एटम, २०६६ : ३५) । दृष्टिबिन्दु तीन प्रकारका हुन्छन् - बाह्य वा

तृतीयपुरूष, आन्तरिक वा प्रथम पुरूष र सम्बोधित वा द्वितीय पुरूष । यसै आधारमा प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त दृष्टिविन्दु र पात्रहरूको विश्लेषण तल गरिएको छ ।

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा रचित प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा उपन्यासकारले उपन्यासको सम्पूर्ण विषयवस्तु, पात्रहरूको कार्यव्यापार, संवाद आदि सबै आफूले देखेको जस्तो गरी वर्णन गरेका छन् । त्यसैले यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको दृष्टिबिन्दु बाह्य तथा तृतीयपुरूष दृष्टिबिन्दु हो । यसमा पनि उपन्यासकार सम्पूर्ण कुराको ज्ञाता भएर पात्रहरूको अवस्थाबारे टिप्पणी गरेका हुनाले सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको देखिन्छ । यस कुरालाई पुष्टि गर्नका लागि उपन्यासमा प्रयुक्त विभिन्न प्रसङ्गहरूलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

उपन्यासको प्रारम्भमा नै उपन्यासकारले अमरराजको अवस्थाबारे यसरी वर्णन गरेका छन् :

लाग्दथ्यो, बमब्लास्टले भत्केको घरजस्तै सारा शरीर भत्केको छ । पल्टिरहेको हुनाले, आकार साबुत छ । उठ्नासाथ क्षत विक्षत हुन्छ । यस्तोलाई दुखेको मात्र के भन्नु : उसले सोच्यो र थुक निल्यो । भित्रबाट हुलुक्क गरिरहेको थियो । ऊ बारम्बार थुक निलेर वा मुखले सास फेरेर त्यो रोक्न खोजीरहेको थियो (पृ. १) ।

यसरी उपन्यासको प्रारम्भमा नै उपन्यासकारले अमरराजको वर्णन गर्दा आफू सर्वज्ञाता बनेर घटनाको वर्णन गरेका छन्, भने उनले उपन्यासको सम्पूर्ण विषयवस्तु र सम्पूर्ण पात्रहरूको मनोवृत्ति एवम् जीवन भोगाइका अवस्थाहरूलाई यसैगरी वर्णन गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त यस्ता थुप्रै प्रसङ्गहरू मध्ये यस्ता केही प्रसङ्गहरूलाई यहाँ उठान गरेर हेर्न सकिन्छ :

संयोगले दालमा नुन चर्को रहेछ । ऊ प्रसन्न भयो । उसले भात राम्ररी नै खान बसेको हुँ भन्ने किसिमले सारा भात थोरै दालमा मुछेर बुगुल्टो बनायो र खान थाल्यो (२, ३) ।

ऊ घस्री घस्री बिरामी जस्तै हिँडिरहेको देखिन्थ्यो भने, साँच्चीकै बिरामी भएर होइन, चप्पलको फित्ता छिनिएको थियो, त्यसकारण (३, ६) ।

पिता अर्थात् शिवशर्मा अवकाश प्राप्त वृद्ध भएपनि उहिल्यै देखि बाजीकरण औषधीहरू झिकाईझिकाई सेवन गर्ने हुनाले अझैपनि आफूलाई 'बलवीर्य' मा कोहीभन्दा कम ठान्दैनथे । कम ठान्दा 'मुसलीपाक' आदि नानाभाँतिका औषध सेवन गरेको खर्च उठ्दैनथ्यो । यो खर्च उनी चालीस वर्ष नपुग्दै देखि गर्न थालेका थिए । त्यसकारण यो आवश्यक थियो, उनी आफूलाई पौरूषयुक्त ठानीरहुन् (८, २१) ।

उता बलराम चिन्तित भएर आफू पनि सूर्यास्त हेर्न थाल्यो । आजको सूर्यास्तमा के त्यस्तो विशेषता रहेछ, जसले गर्दा अमरराज मेरो पैसा नझारी नछोड्ने दाउमा छ ?" चामल किन्ने पैसा भन्दा पनि नछोडने भो बा ! तर बलरामलाई सूर्यास्त नीरस जस्तो लाग्यो । सके निरस भएरै अमरलाई खाएर सरसता उत्पादन गर्न मन लाग्यो होला । यस तर्कले बलराम सन्तुष्ट भयो । आफूलाई बौद्धिक ठान्न थाल्यो । अनि सोच्यो - 'अब त मलाई पनि खाऊँ खाऊँ लाग्यो ।"

ऊ खल्तिको नोट झिकेर गन्न थाल्यो (९, २५) ।

जेठान जानासाथ दिपेन्द्र खनाल अर्थात् दुलाहा महोदय, सातजना मध्ये कसैको पनि गिलास लिएर तनतनी निल्थ्यो र जेठान आउने आभास हुनासाथ रित्तो भएको गिलास जुन साथीको हुन्थ्यो त्यसका अगिल्तिर राखिदिन्थ्यो । त्यसपछि भलाद्मी भएर बसिरहन्थ्यो (१०, ३०) ।

पण्डितको वाचक पुराण भन्ने जमानादेखि नै एकदम खुलेको हुनाले ऊ प्रत्येक कामका लागि खुलेर पारिश्रमिक माग्दथ्यो । हरेक कामको एउटा दर तोकिएको थियो । एकदम सुपथ मूल्यको पसल थियो पण्डितको । तोकेको दरमा कहिलेकाहीँ थपघट गराउने मुडमा पण्डित आयो भने भन्थ्यो - "मेरो पारिश्रमिक त उत्तिकै हो, तर यसमा म मन्त्रीलाई समेत पारिश्रमिक ख्वाएन भने पापै लाग्छ । अब यो उमेरमा म नर्कको बाटो खोजूँ (१२, ३४) ।

६ जनाको कुरा अलिक लामो छ । पचपन्नदेखि साठी वरिपरिका यी जीवधारीहरू लगभग एकै समयमा विवाहित भएका थिए । बाल्यकालका साथी थिए, त्यसकारण अहिले आएर पनि सङ्गत गर्न बाध्य भएछन् । केटाकेटीमा हुनुपर्ने सङ्गत थियो अहिले नहुनुपर्ने सङ्गत छ (१५, ४३) ।

त, किशोरको नाउँ मात्र किशोर थियो । कुनै बखत किशोर पनि रहेको हुँदो हो । तर अहिले रक्सी र तरूनीको अनुभवले राँकिएको, अलि अलि झोलिएको प्रौढ अनुहारका रुपमा देखा पर्दथ्यो (१६, ४६) ।

केही दिनदेखि समूहको भट्टी अवधिमा एउटा नयाँ कुरा देखापर्न थालेको थियो । अमरराजमात्र नियमित रुपमा आउँथ्यो । अन्य पाँच जनामा कोही न केही अनिवार्य रुपमा अनुपस्थित रहने गर्न थाले (२१, ६०) ।

त्यहाँ डाइनिङ टेबिलको एक छेउमा कमलराज ब्रिफकेसबाट झिक्दै नोट गनिरहेको थियो । उसकी स्वास्नी खानेकुरा बनाउँदै थिई । घरमा कतिदिन देखि मासु कसैले खाएको थिए । भन्थी - "१६०/- रुपियाँ किलोको मासु खान सकिन्न उहीपनि अचेल रेडमिटले खराब गर्छ भन्छन्, कुखुराको मासु उहिल्यैदेखि घरमा हुल्ने गरेको रहेनछ (४२, ११५) ।

अमरराज भित्र केही समयदेखि एउटा अनौठो उकुसमुकुस टन्किरहेको थियो । पहिले उसलाई त्यसको आभास भएन । के आभास भएन भने उसको सम्पूर्ण परिवार एकातिर छ । ऊ आफूचाहीँ नजानिदो गरी अर्कोतिर हुत्तिइसकेको रहेछ (५९, १५९) ।

लगभग पाँच दिन देखि अमरराज के गरूँ भन्ने अनन्त दुबिधामा थियो । यो गर्ने कि त्यो गर्ने दुबिधा कस्तो हुन्छ ? त्यस्तै । उसलाई डर लाग्न थालेको थियो । यस्तो दुबिधामा ऊ घण्टौं बसिरहन्थ्यो ।

एउटा अर्को बानी पनि बन्न गएको थियो उसको ।

राति दुईबजेसम्म कुनै रात निदाउदैनथ्यो । जीवनलाई सम्झिरहन्थ्यो । आफूदेखि त्रस्त भएर आफूलाई हेरिरहन्थ्यो । त्यसपछि मात्र त्यो रात सुरक्षित अनुभव गरेर सुत्न

जान्थ्यो । किन थाहा छ ? किनभने उसको अर्थात् जीवनको मृत्यु ठीक राति एक बजेर पैंतालिस मिनेटमा भएको थियो ।

अनि अमरराज महाशय जति दुबिधा, अन्योल अथवा के के भएपनि हाललाई मर्न चाहँदैनथ्यो (६६, १७४) ।

यसरी माथी उल्लेख गरिएका विभिन्न प्रसङ्गहरूका साथै उपन्यासमा वर्णित अन्य जतिपनि प्रसङ्गहरू छन्, ती सबै प्रसङ्गहरूमा उपन्यासकार सर्वज्ञदर्शी भएर पात्रहरूको वर्णन गरेका छन् । त्यसैले उपन्यासका पात्रहरू - अमरराज, कमलराज, अमरराजका दौंतरीहरू, अमरराजका बाजे, बाबु, अमरराजकी स्वास्नी, छोरी मञ्जुला, कमलराजकी स्वास्नी सङ्गीता, अमरराजका भाइ बुहारीहरू र तिनका छोराछोरीहरू लगायत जतिपनि पात्रहरू र ती पात्रहरूको कार्यव्यापार एवम् सम्पूर्ण अवस्थाको वर्णन आफू प्रत्यक्षदर्शी बनेर सम्पूर्ण कार्यलाई क्यामरामा कैद गरेजस्तै गरी वर्णन गरेका हुनाले उपन्यासको दृष्टिबिन्दु तृतीयपुरूष वा बाह्य किसिमको रहेको छ, भने उपन्यासका पात्रहरू सबै आफ्नो इच्छा बमोजिम सञ्चालित भएका छन् । उनीहरूलाई कहीँ कतै कसैले छेक थुन गरेको देखिदैन । त्यसैले यस उपन्यासका पात्रहरू स्वतन्त्र र अनियन्त्रित प्रवृत्तिका रहेका छन् ।

४.७.५ भाषाशैलीका आधारमा दुबिधा उपन्यासका पात्रहरू

उपन्यास भाषाद्वारा मूर्त रूपमा प्रकट हुने साहित्यिक कला हो र यो भाषाकै रूपमा शक्तिशाली बन्दछ । उपन्यास यथार्थलाई वरण गर्ने साहित्यिक विधा भएकाले यसमा गद्यभाषाको प्रयोग गरिन्छ । उपन्यासमा कथ्य र लेख्य दुवै भाषाको प्रयोग आवश्यकता अनुरूप हुने गर्दछ । उपन्यास पाठ्य प्रधान हुने भएकोले कथ्य विषयलाई पाठक समक्ष प्रभावकारी ढङ्गले सम्प्रेषण गर्ने सामग्री उपन्यासकारसँग भाषाबाहेक अरू केही हुदैन । विविध घटना तथा दृश्य, पात्रहरू आदिलाई उपन्यासमा नाटकमा जस्तो सोझै देख्न सकिदैन किनभने उपन्यासमा ती चीजहरू भाषाका माध्यमद्वारा नै चित्रित हुन्छन् (बराल र एटम, २०६६ : ३९) । तसर्थ प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासका उपन्यासकार गौतमले प्रयोग गरेका पात्र र ती पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाशैली के कस्तो रहेको छ ? भन्ने कुराको विश्लेषण यहाँ यसरी गरिएको छ :

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमको **दुबिधा** उपन्यास गौतमका विभिन्न उपन्यासहरूमध्ये एक भिन्न शैलीमा रचना गरिएको उपन्यास हो । यो उपन्यास नेपाली साहित्यमा एउटा ठूलो कलात्मक विस्फोट हो । यसमा विस्फोटक तत्त्व जीवनको यथार्थ पनि बनेको छ र कुशल औपन्यासिक शिल्प समेत बन्न पुगेको छ (शर्मा, २०६४/ ज) । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले वर्तमान समाजको यथार्थतालाई प्रकट गर्नका लागि विभिन्न पात्रहरूको उपस्थापन गरेका छन् र ती पात्रहरूको व्यवहार एवम् सम्पूर्ण मनोदशालाई आफूले परै बसेर केलाउन पुगेका छन् । यस क्रममा उपन्यासकारले कतै पात्रहरूको अवस्थाको वर्णन गरेका छन् भने धेरै जसो स्थानमा पात्रहरूबीचको सम्वादलाई जस्ताको तस्तै क्यामेरामा कैद गरेको चलचित्र जस्तै गरी प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी पात्रहरूलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा सबैजसो पात्रहरू काठमाडौंका स्थानीय बासिन्दा भएकोले र अहिलेको शैक्षिक जगत एवम् पाश्चात्य प्रभावले गर्दा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा अङ्ग्रेजी (आगन्तुक) भाषाको प्रभाव परेको देखिन्छ । कतिपय स्थानमा पात्रहरूले गर्ने छाडा व्यवहार र प्रयोग गर्ने अश्लिल शब्दको पनि प्रस्तुती भएको देखिन्छ । तर पनि उपन्यासकारले त्यस्तो छाडा प्रवृत्तिलाई पनि नयाँ भाषाको निर्माण गरी सभ्य तरिकाले व्यक्त गरेका छन् । जसले गर्दा उपन्यासको भाषामा लेखकीय स्तरको निर्धारण हुन पुगेको छ ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त विभिन्न किसिमको भाषाशैलीलाई विश्लेषण गर्नका लागि उपन्यासका विभिन्न प्रसङ्गहरूलाई जस्ताको तस्तै उठान गरेर यसप्रकार विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा अंग्रेजी (आगन्तुक) शब्दको प्रयोग भएका केही प्रसङ्गहरू यस प्रकार रहेका छन् :

नत्र कहिलेकाहीँ स्वास्नीलाई लाग्थ्यो भनिदिऊँ - अब तिमिले यस्तो अबनर्मल व्यवहार गर्‍यौ भने म अबोर्सन गरिदिन्छु (५, १३) ।

"अरू ऐब एडजस्ट गर्न सकिने खालका छन् । यो चाहिँ ताराहरूको बीचमा चन्द्रमा समान प्रकाशित छ । स्वास्नीले भनी (१२, ३४) ।"

"ढाल्ने कुरा पछि । अहिले ऊ त्यो पत्रिका पढ्न थाल्यो । एउटा पङ्क्ति त्यसबाट पढेर सुनायो - "एन अल्कोहलिक बडी इज प्रोन टू एनी डिजिज (१४, ४२) ।"

"म पनि चाहन्छु मलाई पनि वायरनलाई जस्तै वरपरका आइमाइहरू भनून् - "ओल लेडिज सट् द डोर किशोर इज कमिङ्ग (१६, ४८) ।"

कमलराजले एकदिन भनेको थियो - "आजको फास्ट लाइफमा जीवन पनि यतिको लामो र 'स्लो' किसिमको काम लाग्दैन (प. ३०, पृ. ८५) ।"

रक्सी खाएर भावुक भएका क्षणहरूमा बलराम भन्थ्यो - "आइ वान्ट यू म्यारी हर, यार आई वान्ट टू गिभ हर र स्ट्याटस इन द सोसाइटी (३७, १०१) ।"

अम*रराजले भन्यो - "इमर्सनले भनेको रहेछ, द ग्रेटेस्ट जिनियस इज द मोस्ट इनडेब्टेड म्यान ।"*

त्यो सुनेपछि बलराम पनि हाँस्न थाल्यो । अमरराज हाँसिरहेकै थियो ।

बलरामले हाँस्दा-हाँस्दै भन्यो - "मभित्र लुकेको जिनियसलाई देख्ने आँखा भएको मान्छे तँ मभन्दा जिनियस होस्, आई स्यालुट यू (३७, १०१) ।"

"लुक् ठूलो बुबा लेट्स बी फ्याङ्क एण्ड प्राक्टिकल नो प्रोबलम" कमराजले भन्यो - "आई क्यान हेल्प यू एनी एमाउन्ट (४५, १२०) ।"

माधवले भन्यो - "हन्ड्रेड परसेन्ट, तँ हेर, दिस इज द सेम बोटल (४७, १२५) ।"

"डन्ट टेक दिस एज अ जोक, दिस इज मोष्ट क्रुसियल क्वेस्चन अफ आवर टाइम (४८, १२६) ।"

"बट लुक", शम्भुले हाँसेर भन्यो - "विमेन सुड् बी आउट आफ दिस क्वेस्चन । किनभने तिनीहरूलाई त थाहा छँदै छ, तिनीहरू केवल आँसु बगाउन सक्तछन् । अरुत .... (४८, १२७) ।"

“ही इज परफेक्टली अलराइट । ठीक भइसक्यो ।” ईश्वरीले भन्यो । जीवनले सोध्यो - “हामी यसलाई बाहिर लैजान सक्छौं त ?

”डेफिनिटली” सक्छौ (५५, १४५) ।” आदि ।

उपर्युल्लिखित विभिन्न प्रसङ्गहरूमा ‘अबनर्मल’, ‘अबोर्सन’, ‘एडजस्ट’, ‘फास्ट’, ‘स्लो’, ‘जिनियस’, ‘सल्युट’ आदि अङ्ग्रेजी शब्दहरूका साथै ‘ओल लेडिज सट् द डोर, किशोर इज कमिङ्ग, आई क्यान हेल्प यू एनी एमाउन्ट’ लगायतका अङ्ग्रेजी वाक्यहरू समेत प्रयोग हुन पुगेका देखिन्छन् । यस आधारमा उपन्यासमा उल्लेखित पात्रहरू शिक्षित वर्गका पात्रहरू हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी यस उपन्यासमा उपन्यासकारले आफूले पात्र र परिवेशको वर्णन गर्ने क्रममा केही नवीन भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन्, भने अश्लील कुराहरूको वर्णन पनि सभ्य भाषामा गरेका छन् । जस्तै :

सस्तो जातको होटेल जहाँ विद्यार्थी, अविवाहित, स-साना देखि सेक्सन अफिसर तह सम्मका कर्मचारी र बाहिरबाट कुनै न कुनै काम लिएर आएका मानिसहरूको घुइँचो हुन्थ्यो (२, ४) ।

अमरराजहरूको घरमा जुन पिता नाउँ नाउँ गरेका वस्तु थिए ती अवकाश प्राप्त थिए । घरका युवा जमात तिनलाई साँच्चीकै वस्तु जस्तै हेर्दथे (७, १९) ।

नर्मदाले भनी कारण त भैरवले थाहा पायो । थाहा पाएपछि उसका चाटचुटहरू सब तत्काल, हड्ताल भएको फ्याक्ट्रीका कलपुर्जा जस्तै बन्द भए (३६, ९८) ।

“मैले त्यसको मिल्क माडेको छु (३६, ९९) ।”

नत्र को गएको थियो देशबाट ? एउटा मामुली कर्मचारी, असन्तुष्ट, अश्लील बोल्ने र असम्पन्न व्यक्ति, जो केवल अपमान खाएर बाँच्छ र अपमान ओढेर सुत्छ वा मर्छ नै भनूँ ? (५८, १५२) ।

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न प्रसङ्गहरूमा 'सस्तो जातको होटेल', 'पिता नाउँ गरेका वस्तु', 'अपमान खाएर बाँच्नु', 'अपमान ओढेर सुत्नु' जस्ता वाक्यले उपन्यासकार गौतमले भाषाको प्रयोगमा गरेको नवीन शैलीको सङ्केत गरेका छन् भने अन्य वाक्यहरूले उपन्यासमा प्रयुक्त अश्लीलता तथा छाडा प्रसङ्गहरूलाई सभ्य भाषामा व्यक्त गरेको देखिन्छ ।

त्यसैगरी उपन्यासमा उपन्यासकार गौतमले कतिपय स्थानमा पात्रहरूले सम्वाद गर्ने क्रममा कथ्य शैलीको भाषाको पनि प्रयोग गरेका छन् । जस्तै :

झस्केर हेऱ्यो । सञ्जीव रहेछ । यो त्यति लुच्चो छैन, अमरले मनमनै सोच्यो, तर त्यहाँ ऊ भेट भएकोमा अचम्म भने मान्यो ।

उसले भन्यो - "सराद्धे - सराद्धे छ कि क्या हो ?" उसले हाँसरे भन्यो (४, ९) ।

"फलफूलको पसलतिर देखिइस् र नि ?" उसले हाँसेर भन्यो (४, ९) ।

"म त केके न भयो होला विचरीलाई भनेर आएकी त" सुषमाले भनी - "यो त साँच्चीकै विचरी रहिछ ।"

"वडो एक्लै आउन थालेकी थिइस् नि, क्याम्पस" रीताले भनी - "हाम्रो प्रोटेक्सन छोडेर । पाइस् कि स्वाद ?" (२८, ८२)

यहाँ उल्लेखित संवादहरूमा 'सराद्धे-सराद्धे', 'वडो', 'रहिछ', 'पाइस् की स्वाद् ?' जस्ता बोलीचालीमा प्रयोग हुने कथ्य शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । उपन्यासमा रहेका यस्ता थुप्रै शब्दहरूले उपन्यासमा प्रयुक्त कथ्य भाषाको स्वरूपलाई प्रकट गरेको देखिन्छ ।

यसरी गौतमले **दुबिधा** उपन्यासमा नयाँ भाषाको अन्वेषण गरी कतै लेखकीय स्तर अनुरूपको भाषा, कतै आगन्तुक भाषा त कतै कथ्यशैलीको भाषाको प्रयोग गरी उपन्यासमा नवीनतम भाषाशैलीको प्रयोग गर्न सफल भएका छन् । यिनले सरल भाषाका माध्यमबाट उपन्यासमा उच्च गद्यशक्तिको सबल उपयोग गरेका छन् भने पात्रहरूले प्रयोग गरेको

भाषामा अंग्रेजी भाषाको प्रयोग धेरै भन्दा धेरै भएको हुँदा काठमाडौंमा बसोबास गर्ने शिक्षित वर्गका तर असभ्य पात्रहरू उपन्यासमा प्रयोग भएको कुरा प्रष्ट हुन पुगेको छ ।

४.८ निष्कर्ष

प्रस्तुत **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको कार्यव्यापारलाई अथवा पात्रहरूको भूमिकालाई अगाडि बढाउनका लागि कथानक, चरित्र, सारवस्तु, दृष्टिबिन्दु एवं भाषाशैली जस्ता आख्यानका विविध तत्त्वहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । त्यसैले उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको भूमिकाका आधारमा यस उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्ग, प्रवृत्ति, स्वभाव, पात्रहरूको जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धता जस्ता कुराहरूको निर्क्यौल गर्नुपर्ने भएकाले यस **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरू र उपन्यासका अन्य तत्त्वहरू कथानक, चरित्र, सारवस्तु, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ ।

पाँचौ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ शोधको सारांश

प्रस्तुत **दुबिधा उपन्यासमा पात्रविधान** शीर्षकको शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय अन्तर्गत समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन विधि, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा **पात्रविधानको सैद्धान्तिक आधार** शीर्षक अन्तर्गत विषय परिचय, पात्र परिचय, पात्रविधान, पात्रविधानका विभिन्न आधारहरू पात्रविधानका अन्य आधारहरूको सैद्धान्तिक निरूपण गरिएको छ ।

त्यसैगरी शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा **दुबिधा उपन्यासमा पात्रविधान** शीर्षक अन्तर्गत **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्ग, कार्य वा भूमिका, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धताका आधारमा एवं अन्य आधारहरू मध्ये यथार्थ र आदर्शपात्र, गोला र च्याप्टा पात्र, सार्वभौम र आञ्चलिक पात्र र परम्परित र मौलिक पात्र आदिका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण गरिएको छ ।

त्यसैगरी शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा **औपन्यासिक तत्त्वहरूका आधारमा दुविधा उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण** शीर्षक अन्तर्गत **दुबिधा** उपन्यासका प्रमुख पात्र, सहायक पात्र र गौण पात्रहरूको निक्र्यौल गरिएको छ । यसका साथै यस परिच्छेदमा **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूको विशिष्टीकरण तालिका पनि प्रस्तुत गरिएको छ भने औपन्यासिक तत्त्वहरूका आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२ शोधको निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधपत्रमा गौतमको **दुबिधा** उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गीकरण एवं विश्लेषण विभिन्न सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा गरिएको छ । उक्त विश्लेषणलाई अध्ययन गर्दा निस्किन पुगेको निष्कर्ष बुँदागत रूपमा यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमको तृतीयपुरूष बाह्य दृष्टिविन्दुमा संरचित **दुबिधा** उपन्यासमा अमरराजको भूमिका उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म महत्त्वपूर्ण रहेकाले अमरराज यस **दुबिधा** उपन्यासको प्रमुख पात्रका रूपमा देखापरेको छ ।

प्रस्तुत दुबिधा उपन्यासमा अमरराजको भूमिकालाई प्रष्ट पार्नका लागि अमरराजका जिजुबाजे, बाजे आत्माराम, बाबु शिवशर्मा, भतिजो कमलराज, छोरी मञ्जुला अमरराजकी स्वास्नी शान्ती, अमरराजका दौंतरीहरू माधव, बलराम, शम्भु, जीवन, भैरव लगायतका अन्य थुप्रै पात्रहरूसँग सम्बन्धित उपकथाहरू जोडिएर आएको हुँदा उपर्युल्लिखित पात्रहरू सहायक पात्रका रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएका छन् ।

दुबिधा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्दा - लिङ्गका आधारमा -स्त्री र पुरुष, कार्य वा भूमिकाका आधारमा - प्रमुख, सहायक र गौण, प्रवृत्तिका आधारमा - अनुकूल र प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा - गतिशील र गतिहीन, जीवन चेतनाका आधारमा- व्यक्तिगत र वर्गीय, आसन्नताका आधारमा- मञ्चीय र नेपथ्यीय, आबद्धताका आधारमा- बद्ध र मुक्त पात्रहरू उपन्यासमा प्रस्तुत भएका छन् भने अन्य आधारहरूमा यथार्थ, गोला र च्याप्टा, सार्वभौम र आञ्चलिक, परम्परित र मौलिक पात्रहरूको उपस्थिति उपन्यासमा रहेको छ । तर आदर्श पात्रहरूको उपस्थिति भने यस उपन्यासमा रहेको देखिदैन ।

कथानकका आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण गर्दा अमरराजको कथा प्रमुख कथानकका रूपमा देखापरेको छ भने अमरराजका जिजुबाजे, बाजे आत्माराम, बाबु शिवशर्मा, भतिजो कमलराज, छोरी मञ्जुला, साथीहरूमा भैरवको कथानक आदि विभिन्न पात्रहरूसँग सम्बन्धित उपकथाहरू जोडिएर आए तापनि प्रस्तुत उपन्यासमा ती

कथानकहरूलाई भन्दा पात्रहरूको कार्य व्यापारको वर्णनतर्फ बढी ध्यान दिइएको हुँदा **दुबिधा** उपन्यास पात्र प्रधान उपन्यासका रूपमा देखापरेको छ ।

चरित्रका आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूको अध्ययन गर्दा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरू पूर्णरूपले अनुकूल वा प्रतिकूल बन्न सकेका छैनन् । एउटै पात्र पनि कतै अनुकूल त कतै प्रतिकूल चरित्रका रूपमा प्रस्तुत हुन पुगेका छन् ।

उपन्यासको सारवस्तुको आधारमा पात्रहरूको अध्ययन गर्दा वर्तमान समाजमा अमरराज जस्तै उमेर ढल्कीन लागेका र उसका बाबु बाजे जस्तै उमेर ढल्कीसकेको वर्गका औसत नेपालीहरूको यो कालको, यो परिस्थितिको, जुनबेला व्यक्ति असहाय, एक्लो, आकाङ्क्षाहीन भएको हुन्छ, त्यस्ता आम मानवजातीको कथासँग यस उपन्यासका पात्रहरूको कथाले मेल खाने भएकाले यस उपन्यासका पात्रहरू वर्तमान समाजबाट टपक्क टिपेर उपन्यासमा राखेजस्तै यथार्थ पात्रका रूपमा देखापरेका छन् ।

यसरी उपर्युल्लिखित विभिन्न तत्त्वहरूको आधारमा **दुबिधा** उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण गर्दा गौतमको **दुबिधा** उपन्यास पात्रविधानका दृष्टिले सबल, सफल र उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

गौतम, ध्रुवचन्द्र, **दुबिधा**, दोस्रो संस्क., ललितपुर : साझा प्रकाशन; २०६४ ।

घिमिरे, कृष्णप्रसाद, **पारिजातका कथागत प्रवृत्तिहरू,** अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय त्रि.वि., २०६९ ।

......................, **समय सन्दर्भका समीक्षा**, काठमाडौं : कला बुक्स पब्लिकेसन, २०६९ ।

......................, **अनुसन्धानात्मक समालोचना**, काठमाडौं : कृति बुक्स पब्लिकेसन, २०६९ ।

......................, **पारिजातका नाटकको समीक्षा**, कीर्तिपुर : क्षितिज प्रकाशन, २०६४ ।

घर्ती मगर, दुर्गाबहादुर, **मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्र विधान**, ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६६ ।

त्रिपाठी, वासुदेव, **पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग-१**, छैटौं संस्क., ललितपुर : साझा प्रकाशन, संशोधित तथा परिमार्जित २०६५ ।

थापा, मोहनहिमांशु, **साहित्य परिचय,** ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६६ ।

नेपाल, घनश्याम, **आख्यानका कुरा,** सिलगढी : नेपाली साहित्य प्रचार समिति, सन् २००५ (१९८७) ।

पौडेल, गोपीन्द्र, **कथाको सिंहावलोकन,** प्रज्ञा अपसेट प्रेस, २०७० ।

बराल, ऋषिराज, **उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र**, ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६४ ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,** तेस्रो संस्क. ,ललितपुर : साझा प्रकाशन; परिमार्जित २०६६ ।

बराल, कृष्णहरि, **कथा सिद्धान्त**, काठमाडौं : एकता बुक्स प्रा.लि, २०६९ ।

राई, इन्द्रबहादुर, **नेपाली उपन्यासका आधारहरू,** ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०५८ ।

लुँइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **आधुनिक नेपाली समालोचना**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५७ ।

.........................., **रत्न बृहत् समालोचना,** काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६८ ।

शर्मा, मोहनराज, **शैलीविज्ञान**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४८ ।

..............., **आधुनिक तथा उत्तर आधुनिक पाठकमैत्री समालेचना,** कीर्तिपुर, काठमाडौं : क्वेस्ट पब्लिकेसन, २०६६ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, **नेपाली कथा भाग ३,** ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६६ ।

................., **नेपाली कथा भाग ४,** ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६८ ।

सुवेदी, राजेन्द्र, **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति**, दोस्रो संस्क., ललितपुर : साझा प्रकाशन२०६४ ।

सुवेदी, राजेन्द्र र गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, **रत्न वृहत् समालोचना**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६८ ।